

SZÖVEGTANI TANULMÁNYOK

**FUNKCIONÁLIS
MONDATPERSPEKTÍVA
ÉS
SZÖVEGSZERKESZTÉSI
STRATÉGIA**

Szerkesztette
KABÁN ANNAMÁRIA

MISKOLCI EGYETEMI KIADÓ
2001

606536

Direktiva és
 ...gia / szerk. Kabán
 ... MEK, 2001. - 123 p. ; 24 cm. -
 ...nyok, ISSN 1587-7736)
 ...mányok végén.
 ... 505 5

2.700.

Könyvtártya
 Könyvtárellátó
 MSZ 3396-54
 Rotapress

1.1(082)	801.56(082)			
Kabán Annamária				

2.700.

Funkcionális mondatperspektíva
és szövegszerkesztési stratégia

21001008249346

Miskolci Egyetem

Szövegtani tanulmányok

SZÖVEGTANI TANULMÁNYOK

**FUNKCIONÁLIS
MONDATPERSPEKTÍVA
ÉS
SZÖVEGSZERKESZTÉSI
STRATÉGIA**

Szerkesztette
KABÁN ANNAMÁRIA

MISKOLCI EGYETEMI KIADÓ
2001

Lektorálta
BÉKÉSI IMRE
É. KISS KATALIN

© Kabán Annamária, 2001

© Szerzők, 2001

ISSN 1587-7736

ISBN 963 661 505 5

A kiadásért felelős:
a Miskolci Egyetem rektora
Megjelent a Miskolci Egyetemi Kiadó gondozásában
Felelős vezető: Dr. Péter József
Műszaki szerkesztő, tördelő: Balsai Gyula Pálné
Példányszám: 100
Készült Colito fóliáról, az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabványok szerint
Miskolci Egyetem Sokszorosító Üzeme
A sokszorosításért felelős: Kovács Tiborné üzemvezető
BTK – 2001 – 1020 – ME

Tartalom

Előszó	7
É. KISS KATALIN	
Az azonosító fókusz és az információs fókusz	9
TOLCSVAI NAGY GÁBOR	
Szerkezeti és műveleti előtérbe állítás a mondatban és a szövegben	17
PETŐFI S. JÁNOS–BENKES ZSUZSA	
Adalékok a szövegek makroszerkezetének elemzéséhez	23
ALBERTI GÁBOR–KLEIBER JUDIT	
Világok között az LDRS-ben	35
B. FEJES KATALIN	
Az aktuális tagolódás és a koreferenciális szerveződés összefüggése egy Illyés-naplójegyzetben	47
GYURIS BEÁTA	
Kvantoros kifejezések és alternatíváik a kontrasztív topikban	57
KABÁN ANNAMÁRIA	
Kvantorok lehetséges sorrendjének szövegformáló hatása	65
BÉKÉSI IMRE	
Egy megengedő szerkezet hangsúlyviszonyai	75
BÜKY LÁSZLÓ–FÜKÖH BORBÁLA	
Szövegszerkezet és aktuális tagolás (Weöres Sándor-versekben)	85
NAGY L. JÁNOS	
Miért főhangsúlyosak Weöres szövegmondatai?	95
SZABÓ ZOLTÁN	
Mondatszerkezetek és szövegszerkezetek stílustörténeti megközelítésben	105
BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT	
Téma-réma viszonyok mint hipertextuális összefüggések (Radnóti Miklós: Nem bírta hát...)	113

Előszó

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2001. május 21-én *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia* címmel nyelvészeti konferenciára került sor. A tanácskozást a Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetője, Kemény Gábor nyitotta meg. Ezt követően együttes ülés keretében tizenkét előadás hangzott el. A vendégelőadók az MTA Nyelvtudományi Intézetéből, hazai és külföldi tudományegyetemekről érkeztek. A hazai felsőoktatási intézmények közül a budapesti ELTE, a szegedi, a pécsi, a debreceni és természetesen a vendéglátó miskolci, a külföldiek közül pedig a maceratai és a kolozsvári egyetem képviseltette magát.

Az előadók a funkcionális mondatperspektíva fogalmát részben a prágai nyelvész körnek és követőinek téma-réma tagolása szerint, részben tágabb értelmezésben, a magyar mondat szerkezeti sajátosságokból következő logikai (topik-fókusz) szerkezet figyelembevételével közelítették meg. A kétféle megközelítés szervesen egészítette ki egymást.

Az előadásokat elhangzásuk sorrendjében, a szerzők fogalmazás- és szerkesztésmódjának, jegyzetelési sajátosságának tiszteletben tartásával tesszük közzé.

A konferencia megrendezéséhez és a kötet megjelentetéséhez nyújtott támogatásáért a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Dékáni hivatalát illeti köszönet.

A szerkesztő

É. KISS KATALIN

Az azonosító fókusz és az információs fókusz

1. Bevezetés

A 'fókusz' terminust legalább két értelemben használják a hazai és a nemzetközi nyelvészeti szakirodalomban, s ez a tény gyakran zavarok forrása. Hogy hazai példánál maradjak, Kenesei (1998) például VP-fókuszról beszél, s amellet érvel, hogy VP-fókusz esetén másképp viselkednek a vonzatok és a szabad határozók. Magam ellenben azt állítom tanulmányaimban, például É. Kiss (1992)-ben, (1998)-ban, hogy fókuszként csak a tagmondat predikátumának valamely vonzata vagy szabad határozója szerepelhet, és a fókusz szerepű vonzatok és szabad határozók között semmiféle különbség sincs. Az ellentmondás azonban csak látszólagos: Kenesei és én valójában más-más jelenségről írunk, melyek csak két tekintetben hasonlítanak: mind fonológiai, mind jelentésanilag nyomatékosak. Előadásom célja a fókusz terminus két jelentésének elkülönítése, az információs és az azonosító fókusz megkülönböztetése.

2. Az információs fókusz

A 'fókusz' terminus egyik jelentésében azt a mondatszakszást jelöli, mely új, a hallgató által még nem tudott információt hordoz. Ennek az ún. információs fókusznak a következők a tulajdonságai:

(I) A mondatban nem köthető meghatározott pozícióhoz. Az (1a) alatti kérdésre például akár az (1b), akár az (1c) alatti mondattal válaszolhatunk, azaz, az új információt közlő összetevőt tehetjük akár az ige elé, akár az ige mögé. (Az információs fókuszt nagybetűs szedéssel jelölöm. Ezzel a prozódiai nyomatékát is érzékeltetni kívánom. A nagybetűs információs fókusznek természetesen nem mindig hangsúlyos minden részösszetevője; például a névelők, névutók mindig hangsúlytalanok maradnak. Mindössze arról van szó, hogy azok az összetevők, melyek a hangsúlyszabályok alapján elvileg hangsúlyozhatók, az információs fókuszon belül ténylegesen is hangsúlyt kapnak.)

- (1) a) Hol jártál a nyáron?
b) FRANCIAORSZÁGBAN jártam.
c) Jártam FRANCIAORSZÁGBAN.

Az (1b) és (1c) alatti mondatoknak nem azonos a jelentésük. Ennek az az oka, hogy az (1b) mondat információs fókusza egyszersmind azonosító fókuszs is, s mint olyan, kimerítő, kizárólagos azonosítást fejez ki. Ha tehát azt állítom, hogy: "A nyáron FRANCIAORSZÁGBAN jártam", akkor csak ott jártam, máshol nem. (1c) esetében erről nincs szó; ha azt mondom, hogy: "A nyáron jártam FRANCIAORSZÁGBAN", akkor máshol is járhattam.

Ha hosszabb mondatban vizsgáljuk az információs fókuszs lehetséges helyét az ige utáni mondatrészben, akkor - mint Varga (1981) rámutatott - azt tapasztaljuk, hogy a mondat akkor hangzik a legjobban, ha az információs fókuszs követi a már ismert információt hordozó összetevőket; ez azonban csak tendencia, nem kötelező érvényű szabály. A (2a) alatti kérdésre tehát inkább a (2b) alatti mondattal válaszolunk, mint a (2c) alattival, bár az utóbbit sem lehet kizárni:

- (2) a) Miről beszéltél a tegnapi órán?
b) Beszéltem a hallgatóknak A FÓKUSZRÓL.
c) ?Beszéltem A FÓKUSZRÓL a hallgatóknak.

(II) Az információs fókuszs terjedelme nincs megkötve. Kiterjedhet a mondat egészre is, de közölhetünk új információt például csupán egyetlen jelzővel is. Az alábbi példákban azzal érzékeltetjük, hogy a beszélő mit akar újként közölni, és mit vesz tudottnak, hogy megadjuk, milyen kérdésre szolgálhatna válaszul az adott mondat. (Természetesen, ha valódi kérdés-felelet párokról volna szó, a feleletekben az ismert információt hordozó összetevők jó részét ellipsisznak vetnénk alá.)

- (3) a) (Mi történt?)
JÁNOS VETT EGY HASZNÁLT AUTÓT.
b) (Mit csinált János?)
János VETT EGY HASZNÁLT AUTÓT."
c) (Mit vett János?)
János vett EGY HASZNÁLT AUTÓT.
d) (Milyen autót vett János?)
János vett egy HASZNÁLT autót.

A (3a) alatti mondat típus esetében olykor tág fókuszról, a (3d) alatti esetben pedig szűk fókuszról is szoktak beszélni. A mi szempontunkból az a lényeges, hogy mind a két esetben információs fókuszról van szó.

A (3a-b) alatti mondatokban az ige is része az információs fókusznak. A puszta ige is lehet információs fókusz:

(4) János VETTE az autót, nem LOPTA.

(III) Annak, hogy a mondat mely és mekkora szakasza képvisel információs fókuszt, csak pragmatikai jelentősége van; a mondat igazságfeltételeit nem befolyásolja. Nem képzelhető el tehát olyan helyzet, melyben például a (2b) alatti mondat igaz, a (2c) alatti mondat viszont hamis.

(IV) Új információt a mondat bármely tartalmas összetevője hordozhat. Ha a hangsúlyt is az információs fókusz ismérvének tekintjük, akkor azt kell mondanunk, hogy információs fókuszként a mondat bármely hangsúlyozható eleme szolgálhat. Például az általános és a határozatlan névmások közül az általános névmások hangsúlyozhatók, tehát funkcionálhatnak információs fókuszként, a *vala-* morfémát tartalmazó határozatlan névmások viszont kötelezően hangsúlytalanok, következésképp nem tölthetnek be információs fókusz szerepet. Vö.

(5) a) (Kik indultak a versenyen?)

MINDENKI indult a versenyen.

b) *VALAKI indult a versenyen.

3. Az azonosító fókusz

A másik kurrens fókuszfogalom, a magyar mondattanban oly nevezetes szerepet játszó azonosító fókusz arra szolgál, hogy egy - a beszélő és a hallgató számára ismert, de többnyire ki nem mondott - halmaznak kimerítően azonosítsa azt a valódi részalmazát, melyre a predikátum igaz. Ezt tapasztaltuk az (1b) alatti mondat esetében, melynek új információt hordozó összetevője egyszerűen azonosító fókuszként is funkcionál.

Az azonosító fókusz által kifejezett kimerítő azonosítás kimutatására többféle teszt használható. Például, ha az azonosító fókusz mellérendelő kifejezés, a mellérendelés egyik tagjának elhagyásával létrehozott

mondatváltozat nem következménye az eredeti mondatnak; a kettő nem lehet egyszerre igaz. Ezt tapasztaljuk a szóban forgó mondat esetében is:

- (6) a) A nyáron **Franciaországban és Olaszországban jártam** -/->
b) A nyáron **Franciaországban** jártam.

Az (6b) alatti mondatváltozat nem következik az (6a) alattiból, sőt, ellentmond neki; következésképp a **Franciaországban** összetevő kimerítő azonosítást kifejező azonosító fókusz.

Az (1c) alatti mondat információs fókusza esetében a teszt ellenkező eredményt ad:

- (7) a) A nyáron jártam FRANCIAORSZÁGBAN ÉS OLASZORSZÁGBAN ->
b) A nyáron jártam FRANCIAORSZÁGBAN.

(7b) következménye (7a)-nak, tehát esetükben nincs szó azonosító fókuszról.

Az információs fókusz fentebb megállapított sajátosságai közül egyik sem jellemző az azonosító fókuszra. Azaz:

(I) az azonosító fókusz meghatározott mondatpozícióhoz kötődik. A fókuszpozícióval bíró nyelvek nagy részében közvetlenül az ige előtt áll, némely nyelvben pedig mondatkezdő összetevő (vö. É. Kiss (1995, 1998)). A magyarban közvetlenül a ragozott ige előtt foglal helyet, megakadályozva az igemódosító, például az igekötő vagy a névelőtlen tárgy ige elé való kerülését:

- (8)a) Marit **János** mutatta be Péternek.
b) János **Marival** fogott kezét.

(II) Az azonosító fókusz terjedelme kötött; mindig a tagmondat egyik fő összevetőjére: egy vonzatra vagy szabad határozóra terjed ki. Ha az ige előtti összevetőnek csak valamelyik részét hangsúlyozzuk, azaz, ha például a (9) alatti kérdésben a tárgynak csak a jelzője kap hangsúlyt, akkor látszólag csak a hangsúlyos rész képviseli az azonosított alternatívát, azaz, látszólag csak a hangsúlyos elem funkcionál fókuszként.

(9) János **JAPÁN autót** akar venni?

Azonban, ha ebben a kérdésben valóban a *japán* melléknév képviselné az azonosító fókuszot, azaz, ha népnevek közötti választásról volna szó, akkor a kérdést nem lehetne az alábbi módon megválaszolni:

(10) Nem, János **egy Porschét** szeretne.

Mínt hogy a (10) alatti is lehetséges válasz, a (11)-es kérdésben kétségtelenül autók - és nem népek - képviselik a választható alternatívákat. Az azonosító fókusz tehát valóban az ige előtti összetevő egészére terjed ki. Az összetevőn belül az *autót* főnév azért hangsúlytalan, mert ismertnek tételezett, az alternatívák mindegyikére jellemző információt közöl; azt fejezi tehát ki, hogy az alternatívák mindegyike autó. Tehát, míg az egész *japán autót* kifejezés azonosító fókusz, csupán a *japán* jelző információs fókusz belőle.

Míg információs fókuszként ige is szolgálhat, hiszen az is fejezhet ki új információt, az azonosító fókusz nem lehet ige. Az azonosító fókusz személyek, dolgok, esetleg tulajdonságok releváns halmazából azonosít egy részhalmazt, a többi kizárását implikálva. Az igék azonban nem neveznek meg személyeket, dolgokat, tulajdonságokat, melyeken ez a művelet elvégezhető lenne. Egy cselekvés azonosítása általában nem implikálja alternatív cselekvések kizárását.

(III) Az azonosító fókusz lényegében egy logikai műveletet végző operátornak az értékét adja meg. Ez az operátor - a kvantorokhoz hasonlóan - egy halmazon működik: azonosítja a halmaz egyik részhalmazát (azt, amelyre a predikátum igaz), és kizárja a kiegészítő részhalmazt. Kvantortermészetének megfelelően hatókörrel bír, és és más logikai operátorokkal hatóköri relációba lép. A (11a,b) alatti mondatok a fókusz és egy univerzális kvantor lehetséges hatóköri viszonyait, a (12a,b) alatti mondatok pedig a fókusz és a tagadószó lehetséges hatóköri viszonyait mutatják be. Mínt hogy a magyar nyelvre jellemző értelmező szabályoknak megfelelően mindig az elől álló operátor a nagyobb hatókörű, a mondatpárok eltérő szórendű tagjai eltérő jelentésűek.

(11) a) Mindenki **Marit** szereti.

'Mindenkiről azt állítjuk, hogy a releváns személyek közül Mari az, akit szeret.'

b) **Marit** szereti mindenki.

'A releváns személyek közül Mari az, akit mindenki szeret.'

- (12) a) **Marit** nem hívtam meg.
'Mari az, akit nem hívtam meg.'
b) Nem **Marit** hívtam meg.
'Nem Mari az, akit meghívtam.'

(IV) Minthogy az azonosító fókusz egy logikai operátor értékét fejezi ki, az azonosító fókusz jelenléte vagy hiánya és az azonosító fókusz megválasztása természetesen befolyásolja a mondat igazságfeltételeit. Lehetségesek tehát olyan helyzetek, melyekben az alábbi három mondatból csak egy igaz.

- (13) a) János megbukott matematikából.
b) János **matematikából** bukott meg.
c) **János** bukott meg matematikából.

Ha többen is megbuktak, és a bukottak közül legalábbis János több tárgyból is megbukott, akkor csak (13a) igaz. (1b) csak akkor lehet igaz, ha János a matematikán kívül másból nem bukott meg, (13c) pedig csak akkor, ha matematikából János volt az egyetlen bukott tanuló.

(V) Az azonosító fókusz sajátos jelentéstartalma bizonyos kvantorok jelentéstartalmával nem egyeztethető össze, ezért azok nem kerülhetnek az azonosító fókusz pozíciójába. Az azonosító operátor egy releváns halmaz valamely valódi részhalmazát azonosítja, a kiegészítő részhalmaz kizárásával. Az általános névmás képviselte univerzális kvantor ettől eltérő műveletet végez: a releváns halmaz minden elemét kijelöli, nemcsak az elemek egy valódi részhalmazát. Bizonyára ezért nem kerülhet univerzális kvantor fókusz helyzetbe - vö.

- (13) *János MINDENKIVEL fogott kezét.

A *vala-* morfémát tartalmazó egzisztenciális kvantorból sem lehet azonosító fókusz:

- (14) *János VALAKIVEL fogott kezét.

A *valakivel* és a többi *vala-* előtagú egzisztenciális kvantor azért nem lehet fókusz, mert az általuk végzett azonosítás nem kimerítő. Az, hogy "János

valakivel kezett fogott", nem zárja ki annak lehetőségét, hogy másokkal is kezett fogott.

Míg bizonyos típusú összetevők nem alkalmasak az azonosító fókusz szerepére, mások esetében kötelező a fókusz helyzet és fókusz szerep. Ilyenek például a kérdőszók és a *csak*-os kifejezések. A (15b) és (16b) alatti mondatok azért helytelenek, mert az azonosító fókusz szerepét igénylő összetevők nem kerültek fókusz helyzetbe.

(15) a) János **kivel** fogott kezett?

b) *János kezett fogott **kivel**?

(16) a) János **csak Péterrel** fogott kezett.

b) *János kezett fogott **csak Péterrel**.

4. Összefoglalás

A fókusz terminus két jelentésének összevetése az alábbi eredményre vezetett: Ha fókuszon információs fókuszt értünk, akkor arról a mondatrészről beszélünk, mely új információt hordoz. Az információs fókuszban nincsenek meghatározott mondattani ismérvei: a mondat bármely és bármekkora szakasza szolgálhat információs fókuszként. Az egy-egy összetevő által kifejezett információ új vagy ismert volta egyéb tekintetben nem befolyásolja a mondat jelentését, tehát az információs fókuszban szemantikai jelentősége nincs; szerepe pragmatikai.

Az azonosító fókusz ezzel szemben meghatározott mondattani és jelentéstani jellemzőkkel bír. A mondatban közvetlenül megelőzi az ígét, és mindig a predikátum valamely vonzata vagy szabad határozója képviseli. Bizonyos típusú összetevők (például az univerzális kvantorok) nem alkalmasak a fókusz szerepre; mások csak fókusz szerepet tölthetnek be. Az azonosító fókusz egy kimerítő azonosítást kifejező operátor értékét adja meg, s mint ilyen, befolyásolja a mondat igazságtételeit s a mondat egyéb operátorainak értelmezését.

Irodalom

- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 79–179.
- É. Kiss Katalin 1993. A magyar nyelv típusáról. *Magyar Nyelv* 89. 163–173.
- É. Kiss Katalin (szerk.) 1995. *Discourse Configurational Languages*. Oxford, Oxford University Press.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc és Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris. 17–185.
- Kenesei István 1998. Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45, 1–2. 61–88.
- Varga László 1981. A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről. *Magyar Nyelv* 77. 198–200.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Szerkezeti és műveleti előtérbe állítás a mondatban és a szövegben

Az alábbiakban a középpontba, az előtérbe állítás, a kiemelés néhány jellemzőjét szövegtani szempontból közelítem meg. E jellemzők egy része (például a topik, a fókusz) az autonóm mondatleírás kategóriáiként is ismeretesek, egyszerre megkönnyítve és megnehezítve a kérdéskör tárgyalását. Az itteni megközelítés elméleti kerete a kognitív nyelvészet, elsősorban Langacker (1987 és 1991) alapján.

Az előtérbe állítás, kiemelés mind a strukturális-generatív, mind a kognitív elméletekben gyakran alkalmazott kategória. A strukturális és generatív leírásokban a topik és a komment valamely formális kritériumrendszer szerint kijelölhető strukturális pozíció (erre l. részletesen É. Kiss 1992, 1995, 1998). É. Kiss (1995: 6, ill. 7) szerint a topik diskurzuszemantikai szerepe egy specifikus individuum előtérbe helyezése, amelyről a mondat állít valamit, amelyről a mondat szól, egy meghatározott strukturális viszony révén. Ez az összetevő (a „notional subject”) nem feltétlenül a grammatikai alany. A mondat fókusza szűk értelemben azonosítást fejez ki. Ez a felfogás a strukturális helyzetekre és változtatásokra összpontosít, ezért lényeges az, hogy a topik funkcióját különböző mondatrészek is betölthetik. A kognitív nyelvészetben a kiindulópont a nyelv szimbolikus természete, azon belül a szemantikai konstrukciók jellege a fontos, tehát az, ahogy különböző szintű, méretű értelem szerkezetek kialakulnak. A holisztikus kognitív szemantikai leírások az előtér-háttér általános megkülönböztetését a figura-alap elkülönülésben specifikálják kognitív műveletek által (vö. pl. Langacker 1987). A figura mindig kognitív egység valamely tartományban. Vagyis a két iskola meglehetősen különbséggel közelít (a föltehetőleg azonos) nyelvi jelenségekhez. Ám mindegyik elmélet meghatározásaiban továbbra is sok a bizonytalanság, és kérdéses, hogy vajon az előtér – háttér megkülönböztetés megfeleltethető-e a fókusz (komment) – topik megkülönböztetésnek vagy sem. Vagyis kérdéses, hogy mi is áll előtérben, a figyelem középpontjában. Elég ehhez egy tanulmánykötet bevezetőjéből idézni, amelynek egy részletében a szerzők igen pontosan összefoglalják a nehézségek lényegét:

„Néhány kutató szerint a fókusz új információként értelmezendő, azaz olyan információként, amely a legkevésbé érhető el az olvasó vagy a

hallgató által az adott szöveghelyen. Ezzel szemben mások úgy érvelnek, hogy a fókusz a legkiemelkedőbb információ a befogadó elméjében, vagyis az az információ, amely a leghozzáférhetőbb egy adott időpontban” (Rickheit – Habel 1995: VIII).

Hangsúlyozni kell, hogy az eddig jelzett probléma nem pusztán a kérdés „összetettségéből” ered, hanem az eddig kidolgozott kognitív modellek meglévő bizonytalanságaiból, hiányosságaiból. Épp az a jelenlegi kutatás feladata, hogy az említett hiányosságokat a lehető mértékig kiküszöbölje, többek között az ismert indoeurópai nyelvekétől részben eltérő struktúrájú („discourse configurational”, vö. É. Kiss 1995) magyar példáján.

E ponton érdemes bevonni a szerkezet és művelet kettősségét. A szerkezet olyan mentális modell, amely valamely nyelvi egység összetevőit statikus, pontszerű entitások struktúrájaként írja le. A nyelvi egység értelemszerkezete annak létrehozása és megértése folyamatában, annak befejeződésével jön létre a beszélőben vagy hallgatóban mint mentális modell. A művelet az a mentális folyamat, amely ezeket a struktúrákat létrehozza a szövegalkotásban vagy a szövegmegértésben, folyamatszerű, dinamikus jellegükben is felismeri. A hagyományos modellekben a szerkezeti leírás uralkodik, még a generatívban is, a jelölt műveletek ellenére, ugyanis a leírás, a modellálás középpontjában a jól formált mondat szerkezete áll. A műveletek egyértelműen fontos szerepe a nagyobb szerkezeteknél válik nyilvánvalóvá, tehát ott, ahol a feldolgozás nyilvánvalóan szakaszos és hosszabb időt vesz igénybe, jóllehet az a rövid mondat esetében is nélkülözhetetlen.

Amikor előtérbe állításról, könnyű hozzáférhetőségről van szó, akkor általában két fő összetevő járul ehhez hozzá: egyrészt az elméleti tudás aktivált része, másrészt valamilyen bemeneti (külső, észlelt) információ és annak feldolgozása. Ezért kap kiemelkedő szerepet az első említés, és ezért említetik leggyakrabban az itt tárgyalandó jelenségkör kapcsán a hozzáférhetőség, a feltűnőség és az újdonság mint legfőbb (bár nem föltétlenül egymást feltételező) tulajdonságok.

Az alábbiakban csak a főnévi jellegű entitások nyelvi reprezentációjára, vagyis nominális profilokra összpontosítok, és nem tárgyalom a relacionális profilokat. A rövid bemutatásban több lehetséges kognitív nyelvészeti, ill. funkcionális nyelvészeti modell alkalmazható lenne, leginkább a Givón-féle megközelítés(ek) (vö. például Givón 1983, 1984) a topikfolyamatosság (-állandóság; a referens előfordulásának száma az újabb tíz mondatban) és a referenciális távolság (a mondatok száma (vagy az eltelt idő) a megelőző utolsó

szövegbeli említéstől) kategóriájával. Az itteni dolgozatban azonban inkább a Daneš-féle „tematikus progresszió” szerkezeti modelljeit hozom összefüggésbe a jelzett kérdéskörrel, mert az a modell viszonylag jól ismert a hazai szövegtani szakirodalomban (vö. Daneš 1970/1982), és így abból jobban el lehet jutni egy kifinomultabb leírási módhoz.

A Daneš-féle „tematikus progresszió” szerkezeti modellek egyetlen elvre épülnek: aszerint különülnek el, hogy az első mondat témája vagy rémája milyen strukturális pozícióban folytatódik (azaz ismétlődik meg) a második mondatban. E modell a mondatot kétpólusú szerkezetnek tekinti, amelyben az egyik pólus (a téma) könnyebben hozzáférhető („már ismert”), a másik (a réma) kevésbé hozzáférhető („új”). Tehát a mindenkori téma előtérben áll, a mindekorori réma pedig feltűnőbb. Kérdéses azonban, hogy ezek az elemi modellek valóban ilyen egyszerűen valósulnak-e meg, ill. alkotnak láncot. Úgy tűnik, hogy e típusoknak, ezeknek az elemi modelleknek nem csupán a téma-réma ismétlődés az alapja, hanem más is: a koreferencia alapvető szerepet játszik a lineáris, a végigfűző és az elágazó típusban, a fogalmi séma pedig a levezetett típusban (Ezekről az összefüggésekről, ill. a koreferencia és a fogalmi séma szövegtani szerepéről részletesebben I. Tolcsvai Nagy 2001). Vagyis a szintaktikai alapú (bár részben kommunikációs elvű) szövegtani jelenség, a mondathatáron túl érvényesülő szövegtani kapcsolat diskurzuszemantikailag függetlenedik az aktuális tagolástól (a Halliday – Hasan 1976 által már kifejtett elveknek megfelelően), tényleges megvalósulása azonban összefüggéseket mutat mondatszintaxis és szövegértelem között. A kérdés természetesen az, hogy az összefüggés miképp valósul meg.

Vegyünk a további kifejtéshez egy rövid példát, egy olyan szöveget, amelyet Békési Imre más szempontból (a konstrukciótípusok bemutatásakor) már részletesen elemzett (vö: Békési 1986: 101kk; TM = mondatpik, KM = komment).

(1) [1] Kedden este a forráskúti elágazásnál [KM motorkerékpárjával egy lovas kocsinak ütközött Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos.] [2] [TMØ] [KM[FM Súlyos sérülést] szenvedett]. [3] [TM A szegedi rendőrkapitányság] [KM[FM eljárást] indított a lovas kocsi hajtója ellen]. [4] [TM Nagy Antal Bordány, Kis u. 17. szám alatti lakos] [KM kivilágítatlan lovas kocsival fuvarozott.]

Vegyük ehhez az első mondat két másik szórendi változatát, tehát olyan változatokat, amelyek módosítják az eredeti szöveg első mondatának téma-réma (topik-komment) sorrendjét.

(2) Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos kedden este a forráskúti elágazásnál motorkerékpárjával egy lovas kocsinak ütközött. Súlyos sérülést szenvedett.

(3) Motorkerékpárjával Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos kedden este a forráskúti elágazásnál egy lovas kocsinak ütközött. Súlyos sérülést szenvedett.

A (2) és a (3) példából az a következtetés vonható le, hogy a második mondat zéró kifejtettségű alanya és egyben topikja, ágense az első mondatban lehet akár mondattopik, akár komment, ez a strukturális pozíció nem befolyásolja a Daneš-féle „tematikus progresszió” megvalósulását. Azaz: a Daneš-féle „tematikus progresszió” másféle típusa valósul meg az egyes változatokban (nevezetesen az (1) példában a lineáris, a (2) és a (3) példában a végigfutó), de valójában ugyanaz a művelet(sor) megy végbe, hiszen egyrészt a szórendtől függetlenül létrejön egy koreferens kapcsolat (az *Ince Sándor* nominális és a \emptyset + INFL között), másrészt a megértés során a kvázi lineáris (olvasáson vagy halláson alapuló) észlelést egy konceptuális elrendeződés követi, méghozzá út \rightarrow cél elrendezésben. Az út \rightarrow cél elrendezés lényege az, hogy a szövegben előforduló egyes nominális profilok elvezetnek egy központi fontosságú, fő kiemelkedésű nominális profilig. A legfőbb kérdés természetesen az, hogy a központi fontosságú nominális profil miképp jelölődik ki, ha az legalább részben függetlenedik a mondat topik-komment szerkezetétől. A kérdést ma inkább fölvetni és részletezni lehet, s kevésbé megválaszolni, mert az utóbbihoz további kutatások szükségesek.

Az itt bemutatott példá(k)ból a következők állapíthatók meg. A konceptuálisan hozzáférhető elemek több szempont együttes érvényesülése mellett egymással hierarchikusan összefüggnek, ismétlődnek. Közülük általában egy kiemelkedik, és konceptuálisan az szervezi a többi elemet. Egy prototipikus jellegű mondatban a élő, cselekvő ágens az, amely köré konceptuálisan elrendeződik a többi elem, a konceptuálisan kiemelkedő elem a referenciapont (Langacker 1996). Az (1) példában, annak első két mondatában a konceptuálisan kiemelkedő elem az *Ince Sándor* nominális és a második mondatban azt reprezentáló \emptyset + INFL. Az első mondatban ennek a nominális profilnak a

strukturális pozíciója látszólag semeleges, mert mint (2) és (3) mutatta, mondattopik és komment helyzetben is érthető, feldolgozható, ill. beilleszkedik a továbbiakban változatosan szövegben. Azonban az (1) eredeti változat tekinthető prototipikusnak, mert az a korábban említetlen, tehát „új”, kevésbé hozzáférhető ágenshez (*Ince Sándor*) vezető konceptuális utat (ösvényt) ikonikusan is fölépíti: nem vele kezdi az első mondatot, hanem éppen vele végzi, mert az első mondat addigi feldolgozásában az olvasó eljut odáig, hogy egy élő, humán ágenst vár el (például a *motorkerékpár* és az *ütközött* elemekből kikövetkeztetett baleset fogalmi séma alapján). Ennek a sorrendnek a rövid napihírben van jelentősége, amely általában nem a tényleges főszereplőt, a konceptuálisan legkiemelkedőbb elemet helyezi mondattopikhelyzetbe az első mondatban, ill. ennek az első mondatnak nincsen topikja az É. Kiss-féle felfogás szerint (szövegtipológiai vonatkozásairól l. Tolcsvai Nagy megjelenőben). Az alanynak azért van kiemelkedő szerepe (azért várható el mint referenciapont, főképp ágens esetében), mert egy profilált folyamatban trajektor, tehát figura (kiemelkedő egység) egy folyamatrelációban, amelyet az ige profilál (vö. Langacker 1987).

A konceptuális referenciapontok van Hoek (1995) és Langacker (1996) alapján lokális helyi topikok, olyan elemek, amelyeket a konceptualizáló más elemek kontextualizálására használ, vagyis a beszélő mentális kapcsolatot létesít egy entitással a más elemek által biztosított háttér előtt. Az (1) példában a tulajdonnévi megnevezés előtt minden elem ezt a háttérrel adja meg, jóllehet mindegyik új elem a szövegben, mindegyik feldolgozást kíván, ill. mindegyik a kiemelkedő konceptuális elem (*Ince Sándor*) kontextusában kapja meg tényleges értelmét. Ezáltal kialakul a referenciapont tartománya azokból az elemekből, amelyek konceptuálisan az előtérbe állított referenciaponthoz viszonyítva helyezkednek el. Az (1) példában az *Ince Sándor* referenciapont tartománya az első két mondat.

Összegzésül a következőket föltételezhetjük: az entitásokat jelölő nominálisok lineárisan mondattopik/komment (predikátum) szerkezetben rendeződnek el, amely elrendeződésnek helyi és szövegtipológiai kritériumai vannak. Ugyanakkor a konceptuálisan legfontosabb elem mint referenciapont köré háttérként elrendeződnek a további nominális és egyéb elemek, műveletek során, részben függetlenül a lineáris szerkezettől, létrehozva a feldolgozásban a szöveg(részlet) értelemszerkezetét. Az ilyen értelemben vett referenciapont tekinthető szövegtopiknak (vö. Tolcsvai 2001).

Irodalom

- Békési Imre 1986. *A gondolkodás grammatikája*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Chafe, Wallace 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view. In C. N. Li (Ed.), *Subject and topic*. New York, Academic Press. 25–55.
- Daneš, František 1970/1982. A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez. In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegmélet*. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. 45–50.
- Givón, Talmy 1983. Topic Continuity in Discourse: The Functional Domain of Switch-Reference. In: I. Heiman, P. Munro (ed): *Switch-Reference and Universal Grammar*. Amsterdam, John Benjamins. 51–82.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins. Vol. I. 1984. Vol. II. 1990.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruquaya 1976. *Cohesion in English*. London, Longman.
- van Hoek, Karen 1995. Conceptual reference points: A cognitive grammar account of pronominal anaphora constraints. *Language* 310–40.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó 79–177.
- É. Kiss Katalin 1995. Introduction. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Discourse Configurational Languages*. Oxford, Oxford University Press.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris 17–184.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I*. Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1996. Conceptual Grouping and Pronominal Anaphora. In: B. Fox (ed.): *Studies in Anaphora*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins. 333–378.
- Rickheit, Gert – Strohner, Hans 1993. Zu einer kognitiven Theorie konzeptueller Inferenzen. In: Frank Beckmann, Gerhard Heyer (Hg.): *Theorie und Praxis des Lexikons*. Berlin, New York, Walter de Gruyter. 141–63.
- Talmy, Leonard 1978. Figure and Ground in Complex sentences. In: J. A. Greenberg (ed.): *Universals of Human Languages*. California, Stanford University Press. 625–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (megjelenőben) A szövegtipológiai sajátosságok és a mondat szerkezet néhány összefüggése. *Officina Textologica* 5.

PETŐFI S. JÁNOS–BENKES ZSUZSA

Adalékok a szövegek makroszerkezetének elemzéséhez

0. A *szövegszerkezet* elemzésénél célszerű különbséget tenni egyrészt a *relációs* és a *linearizált* szerkezet, másrészt az elemzés *közvetlen* és *kreatív gyakorlatokkal előkészített* módja között.

A relációs szerkezet a szöveg fizikai testének elemeiből létrehozott – egyre magasabb szerkezeti szintű – összetevők *hierarchikus (vertikális)* formai és szemantikai szervezettsége, a *linearizált* pedig ezeknek az összetevőknek *szekvenciális (horizontális)* elrendezettsége.

Az elemzés *közvetlen* módja azt jelenti, hogy az elemzendő szöveg adott fizikai testén előkészítés nélkül hajtjuk végre az elemzés analitikus műveleteit, a *kreatív gyakorlatokkal előkészített* módja pedig azt, hogy, mielőtt magát az analitikus elemzést elkezdenénk, először vagy az elemzendő szöveg előzőleg mások által átalakított/átrendezett/hiányossá tett fizikai testéből próbálunk létrehozni egy számunkra elfogadhatót, vagy mi magunk változtatgatjuk az eredeti fizikai testet, annak felfedése érdekében, hogy különféle változtatások milyen következményekkel járnak az elemzendő szöveg formai és/vagy szemantikai szerkezetére vonatkozóan.

1. Lássuk először a *közvetlen* szövegszerkezet-elemzés alapkérdéseit, amelyeket megvilágíthatunk mind egy *adott* fizikai szövegtestre, mind annak – az adott szövegtestben explicit módon elő nem forduló, de abból levezethető – *kiegészített* változatára vonatkoztatva. Mi itt az első változatot alkalmazzuk, magát az elemzés folyamatát nem, hanem annak csupán (részleges) eredményeit bemutatva.

1.0. Makroszerkezet-elemzésünk tárgyaként Örkény István "Az autóvezető" című egypercesét választottuk (lásd **TVe**, amelyben (a) az egyes szövegmondatokhoz a hivatkozások megkönnyítése érdekében azonosító számokat rendeltünk – adott számok "+" kitevője a szóban forgó szövegmondat összetett voltát jelzi –, valamint (b) a lineáris elrendezés megváltoztatásánál 'együtt mozgó' elemekből álló szócsoportok/szintagmák összetevőit a konkatenáció jelével kapcsoltuk össze).

TVe:

[0]Az^autóvezető

[1]Pereszlényi^József^anyagmozgató,CO^75-14^rendszámú^Wartburg^kocsijával megállt a^sarki^újságárusnál.

– [2]Kérek egy^Budapesti^Híreket.

– [3^]Sajnos, elfogyott.

– [4]Akkor a^tegnapi^is jó^lesz.

– [5]Az^is elfogyott. [6]De véletlenül van már egy^holnapim.

– [7]Abban^ is közlik a^moziműsort?

– [8]Az minden^nap benne^van a^lapban.

– [9^]Hát akkor adja ide azt^a^holnapit – mondta az^ anyagmozgató.

[10]Visszaült a^kocsijába. [11]Föllapozta a^moziműsort.

[12^]Némi^keresgélés^után talált egy^cseh-szlovák^filmet – Egy^szöszí^ szerelmei –, melyet dicsérni hallott.

[13^]A^Stáció^utcai^Kék^Barlang^ moziban játszották, és fél^hatkor kezdődött az^előadás.

[14]Éppen jókor. [15]Még volt egy^kis^ideje.

[16]Továbblapozott a^másnap^újságban. [17^]Szemébe ötlött egy^napihír Pereszlényi^ József^anyagmozgatóról, aki CO^75-14^rendszámú^Wartburg^személy-gépkocsijával a^megengedettnél gyorsabban^haladt a^Stáció^utcában, és nem^messze a^Kék^Barlang^mozitól belerohant egy^szembejövő^ teherautóba.

[18]Az^elővigyázatlan^anyagmozgató szörnyethalt.

– [19^]Még^ilyet – mondta^magában Pereszlényi.

[20]Órájára nézett. [21]Mindjárt fél^hat. [22^]Zsebre^vágta az^ újságot, elindult, és a^megengedettnél gyorsabban^haladva belerohant egy^teherautóba a^Stáció^utcában, nem^messze a^Kék^Barlang^ mozitól.

[23^]Szörnyethalt, zsebében a^holnapi^újsággal.

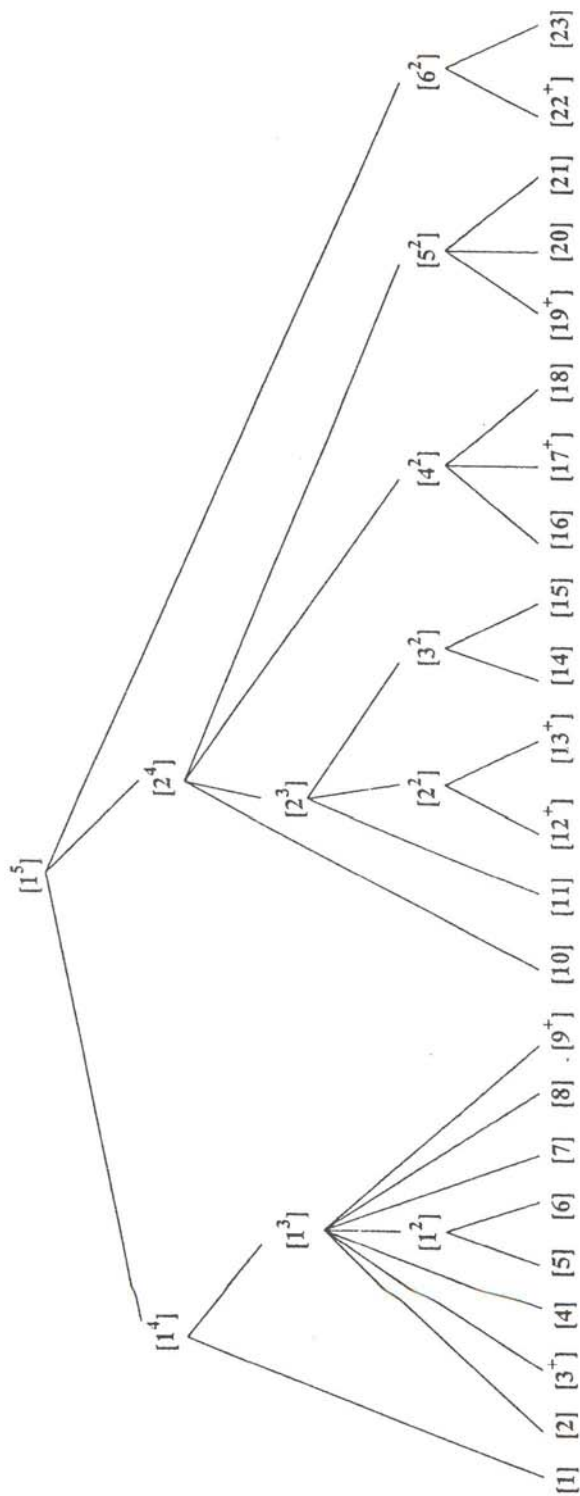
1.1. "Az autóvezető" című egyperces makroszerkezetét a mellékelt ágrajz szemlélteti.

A makroszerkezet egységeire a szóban forgó egypercesben a mezo- és a makroszerkezetben – a mezoszerkezet legkisebb egységétől felfelé haladva – a következő példák találhatók:

- (Me.1) • *egyszerű szókapcsolatok és szintagmák*
a konkatenáció jelével összekapcsolt valamennyi szóalaklánc,

- (Me.2) • (mellérendelt összetevőjű) *összetett szókapcsolatok és szintagmák*
 "Az autóvezető"-ben ilyen szintagmák nem találhatók.
- (Me.3) ♦ *szöveg-tagmondatok*
 a [3⁺], [9⁺], [12⁺], [13⁺], [17⁺], [19⁺] és [22⁺] jelzésű szövegmondatok tagmondatai,
-
- (Ma.1) ♦ *egyszerű szövegmondatok*
 valamennyi kitevő nélküli számkóddal megjelölt szövegmondat,
 más néven: *első fokú* egyszerű makrokompozíció-egység
- (Ma.1⁺) ♦ *összetett szövegmondatok*,
 a [3⁺], [9⁺], [12⁺], [13⁺], [17⁺], [19⁺] és [22⁺] jelzésű szövegmondatok,
 más néven: *első fokú* összetett makrokompozíció-egységek,
- (Ma.2) ♦ *szövegmondat-tömbök*,
 az [1²], [2²], [3²], [4²], [5²] és [6²] jelzésű *másodfokú* makrokompozíció-egységet alkotó tömbök,
- (Ma.3) ♦ *szövegmondat-tömbök tömbjei*,
 az [1³] és [2³] jelzésű *harmadfokú* makrokompozíció-egységet alkotó tömbök,
- (Ma.4) ♦ *szövegmondat-tömbök tömbjeinek tömbjei*,
 az [1⁴] és [2⁴] jelzésű *negyedfokú* makrokompozíció-egységet alkotó tömbök,
- (Ma.5) ■ *szövegegész*
 az [1⁵] jelzésű *ötödfokú* makrokompozíció-egységet alkotó tömb.

Az autővezető makrokompozíció-egységei és a makrokompozíció-egységek belső összetartó erői

[1] - [23]: Az elsőfokú makrokompozíció-egységek (a szövegmondatok) összetevőit formális konnexitás tarja össze.

A magasabb fokú makrokompozíció-egységek összetartóerői esetében csak a domináns összetartóerőt nevezem meg:

[1²]: Koherencia: az újságárus komplex válasza PJ-nek

[2²]: Koherencia: PJ a 'másnap újságban' filmet talál

[3²]: Koherencia: PJ gondolata a talált filmről

[4²]: Koherencia: PJ a 'másnap újságban' egy furcsa napihírt talál

[5²]: Koherencia: PJ a hír elolvasása után

[6²]: Koherencia: PJ elindul autójával és egy karambolban szörnyethal

[1³]: Koherencia: PJ dialógusa az újságárusal

[2³]: Koherencia: PJ a 'másnap újság' moziműsorában egy alkalmas filmet talál

[4⁴]: Koherencia: PJ a sarki újságárusnál

[2⁴]: Koherencia: PJ az újságárus előtt álló autójában

[1⁵]: Koherencia: PJ 'furcsa' autőzerenéseltensége

A makroszerkezetre vonatkozóan terminológiailag célszerűnek látszik *első másod-, harmad-, ...- fokú makrokompozíció-egységekről* beszélni: egyrészt azért, hogy a szövegmondat szakszó használatát követően ne kelljen a nem grammatikai, hanem tipográfiai természetű "bekezdés", "fejezet" stb. szakkifejezéseket használni, másrészt azért, hogy elkerüljük a "szövegmondat-tömbök tömbjeinek tömbjei" jellegű szakkifejezés-monstrumok használatát.

A *másod- és magasabb* fokú makrokompozíció-egységek a *relációs* szerkezet szempontjából sajátos belső szerkezettel rendelkező szövegmondat-tömbök, a *linearizált* szerkezet szempontjából pedig sajátos belső szerkezettel rendelkező szövegmondat-láncok.

1.2. Az *autóvezető* szövegegszének *relációs* makroszerkezetét – az említett ágrajzot követve – a **T/rel** jelzésű formula szemlélteti. A formulában a kitevőkkel ellátott "&"-szimbólumok azokat a szövegspecifikus (globális) makrokonnectívumokat jelölik, amelyek az utánuk zárójelben álló összetevők 'szövegösszetartó erőit' juttatják kifejezésre. A makrokonnectívumok kitevői a szóban forgó makroegységekre utalnak, az összetevők "{...}" zárójelbe zárt együttese 'nem linearizált tömbök'-et képviselnek, az egységek felsorolási sorrendje hierarchiájuk növekvő sorrendjét tükrözi és nem szövegbeli egymásutánjukét.

$$\begin{aligned}
 \mathbf{T/rel} &= [1^5] = \&^{1/5}\{[6^2], [1^4], [2^4]\} \\
 [1^4] &= \&^{1/4}\{[1], [1^3]\} \\
 [2^4] &= \&^{2/4}\{[10], [4^2], [5^2], [2^3]\} \\
 [1^3] &= \&^{1/3}\{[2], [3^+], [4], [7], [8], [9^+], [1^2]\} \\
 [2^3] &= \&^{2/3}\{[11], [2^2], [3^2]\} \\
 [1^2] &= \&^{1/2}\{[5], [6]\} \\
 [2^2] &= \&^{2/2}\{[12^+], [13^+]\} \\
 [3^2] &= \&^{3/2}\{[14], [15]\} \\
 [4^2] &= \&^{4/2}\{[16], [17^+], [18]\} \\
 [5^2] &= \&^{5/2}\{[19^+], [20], [21]\} \\
 [6^2] &= \&^{6/2}\{[22^+], [23^+]\}
 \end{aligned}$$

A **T/rel**-ben az egyes makrokompozíció-egységekre vonatkozó globális makro-konnectívumok (szövegösszetartó erők) megközelítő értelmezése az ágrajz alatti szövegrészben található.

1.3. Az *autóvezető* szövegegszének *linearizált* makroszerkezetét – az említett ágrajzot követve – a **T/lin** jelzésű formula szemlélteti. (Az egyes makrokompozíció-egységek linearizált makroszerkezete reprezentációjában az

összetevők közé helyezett, kitevőkkel ellátott, "l" szimbólumok lokális lineáris kapcsolóelemeket (lineáris szövegösszetartó erőket) jelölnek, egyúttal azt is jelezve, hogy az összetevők sorrendje nem cserélhető fel. – Felcserélhetőség esetében a "l" szimbólum helyett például a "f" szimbólumot lehet alkalmazni.)

$$\begin{aligned}
 \mathbf{T/lin} &= [1^5] = [1^4] |^{1/5a} [2^4] |^{1/5b} [6^2] \\
 [1^4] &= [1] |^{1/4} [1^3] \\
 [2^4] &= [10] |^{2/4a} [2^3] |^{2/4b} [4^2] |^{2/4c} [5^2] \\
 [1^3] &= [2] |^{1/3a} [3^+] |^{1/3b} [4] |^{1/3c} [1^2] |^{1/3d} [7] |^{1/3e} [8] |^{1/3f} [9^+] \\
 [2^3] &= [11] |^{2/3a} [2^2] |^{2/3b} [3^2] \\
 [1^2] &= [5] |^{1/2} [6] \\
 [2^2] &= [12^+] |^{2/2} [13^+] \\
 [3^2] &= [14] |^{3/2} [15] \\
 [4^2] &= [16] |^{4/2a} [17^+] |^{4/2b} [18] \\
 [5^2] &= [19^+] |^{5/2a} [20] |^{5/2b} [21] \\
 [6^2] &= [22^+] |^{6/2} [23^+]
 \end{aligned}$$

A **T/lin** azt mutatja, hogy a **T/rel**-t a *szövegegész* adekvát *relációs* szerkezet reprezentációjaként elfogadva, "Az autóvezető" első fokú makrokompozíció-egységei (szövegmondatai) szigorú lineáris egymásutánban követik egymást.

Egy *első fokú makrokompozíció-egység* lineáris szerkezetének elemzésére példaként lássuk a **[22⁺]**-jelzésű összetett szövegmondat lehetséges lineáris elrendezéseit.

[22⁺] = Zsebre^vágta az^újságot, || elindult, || és | {a^megengedettnél gyorsabban^ haladva} belerohant egy^teherautóba a^Stáció^utcában, {nem^messze a^Kék^Barlang^mozitól}.

Zsebre^vágta az^újságot,
 Zsebre^vágta az^újságot,
 Az^újságot zsebre^vágta, ||

elindult,
 elindult, ||

és |

{a[^]megengedettnél gyorsabban[^]haladva} belerohant egy[^]teherautóba a[^]Stáció[^] utcában, {nem[^]messze a[^]Kék[^]Barlang[^]mozitól}.

Ennek az összetett szövegmondatnak az "és" utáni tagmondata 480-féleképpen linearizálható: (a) minthogy 5 önálló mondatrész-jellegű összetevője van, ezek lehetséges lineáris elrendezéseinek száma 120, (b) az első összetevő "{a[^]megengedettnél gyorsabban[^]haladva}" elemei valamennyi elrendezésben vagy az adott sorrendben, vagy annak megfordítottjában állhatnak, ez kétszeresére, azaz 240-re, növeli az első menetben létrehozott elrendezések számát, (c) hasonló hatást vált ki az a tény is, hogy valamennyi elrendezésben a második összetevő "{nem[^]messze a[^]Kék[^]Barlang[^]mozitól}" elemei is vagy az adott sorrendben, vagy annak megfordítottjában állhatnak, ami ugyancsak kétszeresére, azaz 480-ra, növeli a második menetben létrehozott elrendezések számát.

Ha ezek után figyelembe vesszük az adott szövegmondat első tagmondata linearizálásának kétféle lehetőségét, a [22⁺] jelzésű szövegmondatnak 960 linearizált változatát hozhatjuk létre.

Az adott szövegmondat tagmondatait az 'alany-állítmány' egyeztetésén alapuló konnexitás (zsebre vágta – elindult – belerohant) kapcsolja egymáshoz.

2. Nézzük ezután azoknak a *kreatív gyakorlatoknak* néhány aspektusát, amelyek az analitikus szövegszerkezet-elemzés előkészítésére szolgálnak.

2.0. Mint azt számos publikációban hangsúlyoztuk, a kreatív gyakorlatoknak *fő funkciója* az, hogy mozgásba hozza a gyakorlatban résztvevőknek azokat a grammatikai, szövegnyelvészeti, szövegtani és világra vonatkozó ismereteit, amelyek a szöveg fizikai testével és az abban feltételezhetően kifejezésre jutó világdarabbal kapcsolatba hozhatók.

2.1. "Az autóvezető" című egyperces szövegegészének *relációs* makroszerkezetével kapcsolatban a következő kreatív gyakorlat végezhető el:

A gyakorlatvégzők kezébe adjuk

(A) a szövegmondat-azonosító számokkal ellátott eredeti szövegvehikulumot, valamint

(B) egy A4-es lapot, amelynek alsó negyedében az [1], [2], [22], [23] szövegmondatkódok sora található (oly módon elhelyezve, ahogy "Az autóvezető" című egyperces makroszerkezetét mutató ágrajzon látható).

A kétrészes *feladatot* így fogalmazzuk meg:

(1) Az A4-es lapon hozzák létre azt a 'közvetlen összetevős' ágrajzot, amely véleményük szerint az adott szöveg hierarchikus szerkezetét tükrözi! Először azoknak a szövegmondatoknak (első fokú makroösszetevőknek) a

számkódjaiból hozzanak létre egy-egy másodfokú összetevőt, amelyeket közvetlenül egymáshoz kapcsolódóknak vélnek, majd hozzanak létre harmadfokúakat és így tovább, amíg el nem érik a szövegegészet jelző legmagasabb csúcsot.

(2) Indokolják meg ágrajzuk szerkezetét.

2.2. "Az autóvezető" című egyperces egyik szöveg-tagmondatának *linearizált* makroszerkezetével kapcsolatban például a következő kreatív gyakorlat végezhető el:

A gyakorlatvégzők kezébe adjuk

(A) az eredeti szöveget úgy, hogy annak utolsóelőtti szövegmondatából "*a megengedettnél gyorsabban haladva belerohant egy teherautóba a Stáció utcában, nem messze a Kék Barlang mozitól*" tagmondatot (helyét kipontozva) töröljük; valamint

(B) a törölt tagmondat következő linearizált változatait:

- (a) gyorsabban haladva a megengedettnél belerohant egy teherautóba a Stáció utcában, nem messze a Kék Barlang mozitól.
- (b) egy teherautóba belerohant gyorsabban haladva a megengedettnél a Stáció utcában, nem messze a Kék Barlang mozitól.
- (c) a Stáció utcában, gyorsabban haladva a megengedettnél, egy teherautóba belerohant, nem messze a Kék Barlang mozitól.
- (d) nem messze a Kék Barlang mozitól, gyorsabban haladva a megengedettnél, belerohant egy teherautóba a Stáció utcában.
- (e) a Kék Barlang mozitól nem messze, gyorsabban haladva a megengedettnél, belerohant egy teherautóba a Stáció utcában.
- (f) a megengedettnél gyorsabban haladva belerohant egy teherautóba a Stáció utcában, nem messze a Kék Barlang mozitól.
- (g) belerohant egy teherautóba a Stáció utcában, a megengedettnél gyorsabban haladva, nem messze a Kék Barlang mozitól.
- (h) a Stáció utcában, a megengedettnél gyorsabban haladva belerohant egy teherautóba, nem messze a Kék Barlang mozitól.
- (i) nem messze a Kék Barlang mozitól, a megengedettnél gyorsabban haladva belerohant egy teherautóba a Stáció utcában.
- (j) a Kék Barlang mozitól nem messze, a megengedettnél gyorsabban haladva belerohant egy teherautóba a Stáció utcában.

A háromrészes *feladatot* így fogalmazzuk meg:

(1) Válasszák ki az (a)-(j) tagmondatok közül azt, amelyiket az adott szöveghelyre leginkább beillőnek tartanak, megindokolva a választásukat!

(2) Válasszák ki az (a)-(j) tagmondatok közül azt, amelyiket az adott szöveghelyre legkevésbé beillőnek tartanak, megindokolva a választásukat!

(3) Ha döntésük nehézségbe ütközött, indokolják meg, hogy miért!

Lássuk itt a 17 szakközépiskolai tanulóval elvégzett második feladat néhány eredményét.

Az (1) és (2) kérdésre adott globális válaszokat a mellékelt **Táblázat**ban foglaltuk össze, ahol a "+" jel a leginkább elfogadható, a "-" jel a legkevésbé elfogadható szövegmondat-variánsokat jelzi. (Két – rangsorolt – pozitív válasz esetében a sorrendet a "+" jelhez illesztett indexek jelzik.)

TV	a	B	c	d	e	f	g	h	i	j
1.		-						+		
2.	-					+				
3.								+	-	
4.		-	+ ₁					+ ₂		
5.		-						+		
6.						+		-		
7.	+ ₂					+ ₁		-		
8.		-						+		
9.		-				+				
10.					-	+				
11.			-			+ ₁				+ ₂
12.		-						+		
13.						+				-
14.		-						+		
15.		-				+ ₁		+ ₂		
16.		-						+		
17.		-				+				
	1 ₂ /1	0/10	1/1	0/0	0/1	9/0	0/0	7+2 ₂ /2	0/1	1 ₂ /1

Táblázat

A háromrészes feladat megoldásainak megokolásai közül jellemzőnek, és ezért említésre méltónak tartjuk a következő indoklásokat:

(1) *A legelfogadhatóbbnak tartott változat az "f":*

– Ez illik oda a legjobban, mert először azt írja le, hogyan kezdődött a baleset, s folytatja tovább azzal, hogy mibe ütközött, melyik utcában, s hol történt az eset. Fontossági sorrendbe rakva, ahogyan valóban történt, ahogyan az újságban is írva van.

– Legmegfelelőbbnek az "f" változatot tartom, mert értelmezésileg ez tűnik a legjobbnak, ahogy olvastam, el tudtam képzelni az eseményeket.

– Legmegfelelőbb az "f", mert kapcsolódik az előző tagmondathoz: "...elindult, és a megengedettnél...", tehát visszautal arra, hogy már megy az autóval. Utána azt írja le, hogy miközben gyorsan haladt, belerohant a teherautóba, majd azt, hogy hol. Azért is jó ez a változat, mert a mozi a Stáció utcában van.

– Az "f" a legmegfelelőbb, mert az eseményeket sorban írja le: milyen sebességgel haladt, mibe rohant bele, hol rohant bele.

– Az "f" változatot tartom az egyik legmegfelelőbbnek, mert visszautal az előzményekre, az újságban olvasottakra.

(2) A legelfogadhatatlanabbnak tartott változat a "b":

– Szerintem a "b" a nem megfelelő, mert a baleset tényével kezdődik.

– A "b" változatot tartom elfogadhatatlannak, mert nem helyes, ha az "és" után rögtön azzal folytatódik a szöveg, hogy "egy teherautóba belerohant". Ezzel előrevetítjük a tragédiát, s így nem okoz semmi izgalmat.

– A "b" változatot tartom leginkább elfogadhatatlannak, mert rögtön közli a balesetet, elhangzik a lényeg, így előfordulhat, hogy az olvasó a szöveg végének olvasását elhanyagolja.

– Legelfogadhatatlanabbnak a "b" változatot tartom az összekevertsége miatt.

– A "b" változat azért helytelen a számomra, mert a 17. szövegmondatbeli sorrendet teljesen felborítja.

(3) Nehézségek a megfelelőnek és nem megfelelőnek tartott változat kiválasztásában:

– Felcserélt sorrendekben ugyanazt mondja el valamennyi.

– A kiválasztásban az okozott nehézséget, hogy szinte minden szövegrész egyforma, de a szerző megkönnyítette a dolgunkat, mert már egyszer leírta, hogy mi történt.

- A sorrendek okoztak nehézséget, ezért a cselekmény már leírt sorrendjére figyeltem.
- Szerintem ez a feladat könnyű volt, mert annak kellett történnie, ami az újságban le volt írva.
- Csak többszöri olvasás segített a kiválasztásban. A feladatot nagyon érdekesnek tartottam, mert a fantáziámra is hagyatkozva válaszolhattam meg a kérdéseket.
- Nehézséget okozott, hogy "a"- "j"-ig minden változat ugyanazt tartalmazza, szöveggörnyezetben azonban mind másképp hangzanak. Az elfogadhatatlant volt nekem nehéz megtalálni, jó talán több is lehetett volna.

Részletesebb kommentár nélkül megállapíthatjuk, hogy a tanulók válaszainak jelentős része arról tanúskodik, hogy figyelmesen tanulmányozták a szóban forgó szöveg makroszerkezetét, s hogy annak alapján kerestek érvet a legmegfelelőbb változat kiválasztásához, amely különben azonos az eredeti szövegben előfordulóval.

A makroszerkezet elemzéséhez általában lásd Petőfi "Szövegek linearizált szerkezetének analitikus megközelítése" című tanulmányát (megjelenés alatt az *Officina Textologica* 6. kötetében), a linearizálás és elemzése aspektusaihoz az *Officina Textologica* 3. kötetét; a kreatív gyakorlatokhoz Benkes "Kreatív gyakorlatok a koreferenciarelációk analitikus elemzésének előkészítéséhez" és a "Szövegek linearizált szerkezetének kreatív megközelítése" című tanulmányait (az előbbi az *Officina Textologica* 3. kötetében jelent meg, az utóbbi megjelenés alatt az *Officina Textologica* 6. kötetében).

ALBERTI GÁBOR–KLEIBER JUDIT

Világok között az LDRS-ben

Korábban a mondatok értelmezésében a statikus szemantika állt az elemző rendelkezésére (Dowty és mtsai. 1981).¹ Később egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy számos jelenséget nem tud kezelni, vagy nem pontosan adja vissza egy-egy mondat jelentését (Kamp 1981). Például egy határozatlan főnévi csoport mindig valami újdonságot fejez ki, és nem elégséges pusztán statikusan – egzisztenciálisan – értelmezni. Látnunk kell az egész diskurzust, mégpedig történetében, hogy *újdonságról* tudjunk beszélni. Dinamikus szemantikára van tehát szükség.

Kamp és van Eijck (1997) kidolgozott egy jól működő dinamikus szemantikát, a neve Diskurzusreprezentációs Elmélet (DRT), amely egy (még) tágabb keretbe helyezve kézenfekvően kínálja magát (Alberti 2000a-b) további klasszikus szemantikai problémák kezelésére (intenzionalitás, hiedelem-mondatok, modális akkommodáció, mozgó referenciapontok, referensek „elérhetősége”; az eddigiek mellett ld. még Kamp & Reyle 1993, Karttunen 1976). Ez a „tágabb keret” egy *életfogytiglani* DRS (L(ifelong) DRS), amely a születés pillanatában üres, és az ideális hallgató (IH) ezt építgeti élete során; tehát az új információt egy már meglévő rendszerbe illeszti be, amely három halmazból és a köztük lévő/működő relációkból és parciális függvényekből áll. Az első halmazt a referensek alkotják, amelyek entitásokra és eseményekre utalnak, a második halmazban a predikátumok vannak, amelyek a referensek tulajdonságait, cselekedeteit írják le, a harmadik halmaz pedig „lehetséges” világok halmaza, amelyek azonban nem párhuzamosak egymással, hanem részbenrendezési hierarchiát alkotnak. Ez utóbbiról szól az előadásunk, amely az LDRS-ről szóló korábbi cikkeknél (Alberti 2000a-b) kevésbé formalizált, inkább az érdeklődés felkeltését kívánja szolgálni.²

Születésünk pillanatában a v alapvilágba érkezünk, ahol a ténylegesen létező referensek vannak valódi tulajdonságaikkal, illetve az olyan feltételes állítások, amelyeknek ha a referenseik nincsenek is ebben a világban, de maga a kijelentés a való világban igaz. Változatos nyelvi eszközökkel nyithatunk új világokat, és közlekedhetünk a világok között.

Vannak helyzetek, amikor semmi olyan nem hangzik el a szövegben, amelyből arra kellene következtetnünk, hogy amit hallunk, az nem a való világ része. Ilyen helyzet az, amikor könyvet olvasunk (bár néha megjegyzik, hogy a történet csak kitaláció). Ilyenkor különböző jelekből tudjuk, hogy nem

megtörtént eseményről van szó, például mert olyan helyen olvassuk, vagy mert annyira képtelenség a történet, vagy az olvasott szöveg formátuma miatt. A könyvek esetében tapasztalataink és tudásunk alapján gondoljuk, hogy nem igaz, amit olvasunk, de lehetnek esetek, például történelmi regények, ahol többé-kevésbé igaznak gondoljuk a történetet. Persze az emberektől (kulturális/enciklopédikus tudásuktól) függ, hogy mennyire vesznek komolyan egy nyilvánvalóan kitalált történetet. Egyszerűbb a mesék világa, melyek tipikus kezdetükkel tudatják velünk, hogy egy fiktív világról van szó.

Ezekon a speciális eseteken kívül új világot nyithat még egy feltételes mondat, az univerzális állítások, vagy ha a vágyainkról beszélünk.

- (1) Bárcsak lenne egy autóm!
- (2) Bárcsak enyém lenne ez az autó!

(1)-ben például az *autó* nem az éppen aktuális (w_1) világban létezik, hanem $w_2 > w_1$ vágyaim világában. Ellenben (2)-ben egy, az aktuális világban létező autóról állítom, hogy szeretném, ha az enyém lenne. Itt a vágyaim világában csak az a tulajdonsága szerepel az autónak, hogy az enyém, de maga a referens w_1 -ben (vagy egy innen elérhető világban) van. (Például w_1 : $\{x, \dots\}$, $\{\text{autó}(x), \dots\}$); $w_2 > w_1$ vágyaim világa: $\{\dots, \{\text{birtokol}(\text{én}, x), \dots\}$). A referens (x) elérhető, mivel egy magasabb világban van, mint ahova be lett vezetve.) Itt tehát a határozott főnévi csoport az, amely megmutatja, hogy egy már bevezetett referensről tesztek állítást.

Egy adott világban több nyelvi elem is benn tarthat minket. Vágyaink világában elsődlegesen a feltételes mód, ezen belül például az *is* szócska. Ez akkor is működik, ha közben visszatérünk az eredeti világba. Ha *is* nélkül beszélünk tovább feltételes módban, egy újabb vágyvilágot nyitunk.

- (3) Szeretném, ha lenne egy autóm. (De nincs rá pénzem.)
- (4) a) ...Jó lenne, ha házam is lenne.
- b) ...Szeretném, ha lenne egy házam.

Ha (3)-nak (4b) a folytatása, a w_1 aktuális világból két alternatív vágyvilág nyílik, egyik, ahol autóm van (w_2), a másik, ahol házam (w_3). Ellenben ha (4a) a folytatás, w_2 -ben lesz a ház is.

A feltételes mondatok esetében fontos lehet az igeidő.

- (5) Ha veszel nekem egy kiskutyát, gondozni fogom.
- (6) a) ...Minden nap el fogom vinni sétálni.
- b) ...*A testvérem is szereti.

Itt (6a) esetében bennmaradunk az (5) által nyitott $w_2 > w_1$ világban (w_1 az aktuális világ), míg (6b) kiléptet minket belőle azzal, hogy jelen időben van. Viszont a *kiskutya* w_1 -ben nem érhető el, agrammatikus lesz ez a folytatás — és éppen ez az a diskurzus–szemantikai háttérű *nyelvészeti* jelenség, amely elsődleges indokául szolgál a javasolt világstruktúra felállításának.

Ha jelen idejű feltételes mondatot használunk, a jövő idő helyét a feltételes mód veszi át.

Az igeidőn és -módon kívül egyéb nyelvi elemek is benn tarthatnak minket az új világban, például a *bár* szócska. Ellenben a *vagy* alternatív világot nyit. Emiatt van szükség arra, hogy feltételes állítások esetében nemcsak a premisszának, hanem a konklúzióknak is új világot vezessünk be.

- (7) a) Ha egy farmernak van egy szamara, akkor eladja egy kereskedőnek.
- b) ...Vagy bérbbe adja egy külföldinek.
- c) Bár általában kevés pénzt kap tőle.

(7a)-ban a *farmert* bevezetjük egy w_1 világba, a *kereskedőt* egy $w_2 > w_1$ világba. (7b)-ben a *külföldit* egy w_1 -ből nyíló, w_2 -vel alternatív w_3 világba, (7c)-vel pedig bennmaradunk w_2 -ben.

Az univerzális állításoknál benn tart minket az új világban például az *általában*.

- (8) Harvey minden gyűlésen udvarol egy lánynak. Az *(általában) nagyon csinos.

Általában nélkül kilépünk a bevezetett világból, az *az* nem tud több lányra visszautalni, csak egyre, így csak az az olvasat marad (a *specifikus*), hogy mindig ugyanannak a lánynak udvarol.

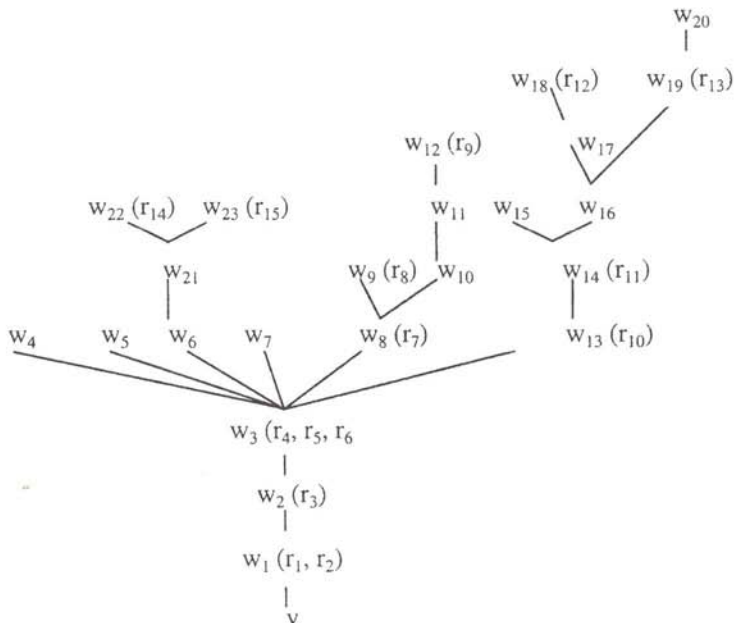
Változatos nyelvi elemek segítségével közlekedhetünk tehát LDRS-ünk világai között. Ennek szemléltetésére elemzünk egy befektetési szöveget abból a szempontból, hogy milyen referenseket vezetünk be, és milyen világokat rendelünk hozzájuk (ld. az ábrát alább).³ A szöveg:

- (9) Egy pénzügyekben kevésbé jártas ember, ha jelentősebb pénzüsszeghez jut, pénzügyi tanácsadóhoz fordul. A szakember többféle megtakarítási lehetőséget ajánlhat attól függően, hogy hosszú vagy rövid távú megtérülést kíván elérni a befektető, illetve, hogy mérsékelt hozamú biztonságos, vagy magasabb hozamú, de kockázatos befektetést szeretne. Ha ingatlant vásárol, bérbbe adhatja, így folyamatos bevételre tesz szert, vagy az ingatlanárak emelkedése esetén értékesítheti, és az összeget újra befektetheti egy kedvezőbb üzletbe. Ha résztulajdonos szeretne lenni egy jól működő részvénytársaságban, akkor

részvényeket vásárol, melyek alapján évente részesedik a cég nyereségéből. Ha mégis úgy dönt, hogy eladja őket, a vállalat értékének dinamikus növekedése révén jelentős haszonra tehet szert, de kedvezőtlen gazdasági folyamatok következtében befektetése veszíthet is az értékéből. Ha teljes biztonságra törekszik, és alacsonyabb hozammal is megelégszik, államkötvényt vagy kincstárjegyet vásárol, melyek visszafizetését az állam szavatolja. Természetesen a lehetőségek közüli választás a befektető döntése, hiszen a kockázatot is ő viseli.

A v alapvilágból indulva, a *pénzügyekben kevésbé jártas ember* bevezet egy r_1 referenst. Mivel feltételes mondat része, nem v -be, hanem $w_1 > v$ -be vezetődik be. Innen visszafelé sosem lépünk, így ez az ember végig elérhető marad, így a sok ki nem tett *pro*-nak lehet az antecedense. A *jelentősebb pénzösszeghez* (r_2) szintén w_1 rendelődik. A *jut* predikátum bővül $\langle r_1, r_2 \rangle$ rendezett párral. A *pénzügyi tanácsadó* (r_3) már $w_2 > w_1$ része, mivel egy feltételes állítás utótagja. (Folytathatnánk úgy a szöveget, hogy egyértelmű legyen, hogy új világ kell neki. Például: „Vagy ha el nem költi rögtön az összeget.” Ebben az esetben nem lehetne w_1 -ben a *pénzügyi tanácsadó*, mert elérhető lenne abból a világból, ahol r_1 elkölti a pénzt, pedig akkor nincs rá szükség.) A *fordul* (extenziója) bővül $\langle r_1, r_3 \rangle$ -mal.

(10) *A lehetséges világok hierarchiája:*

Az ábrán jól látható, hogy a szövegben három fő befektetéstípust javasol a tanácsadó a pénzhez jutott embernek: w_6 -ból kiindulva található a biztonságos befektetés (államkötvény, kincstárjegy) lehetősége, w_8 -ból kiindulva az ingatlan-vásárlási lehetőség és w_{13} -ból kiindulva a részvényvásárlás. Ezen kívül feltüntettük még, hogy a referensek melyik legalsó világban „élnek”.

A következő mondatban az *a szakember* határozott főnévi csoport r_3 -ra utal vissza, mivel a már bevezetett referensek közül egyedül ennek lehet szinonimája a kifejezés. A határozott főnévi csoport miatt pedig be kellett vezetni már korábban. Egyetlen eset lehetne kivétel, ha lenne egy közös „a szakember” a hallgatók LDRS-ében, mint például az „a miniszterelnök” kifejezés esetében. A szakember tehát ajánlhat *megtakarítási lehetőséget* (r_4), tehát ez a két referens egy új ($w_3 > w_2$) világba vezetődik be, és az *ajánl* predikátumot is itt bővítjük (r_3, r_4)-gyel. Viszont ez a megtakarítási lehetőség *többféle*, tehát több lehetséges világra utal, ahol *ajánl* (r_3, r_4) igaz, de r_4 tulajdonságai mások. Az *attól függően* szókapcsolat utal rá, hogy a mondat második felében pontosíthatjuk, hogy milyen világok ezek. Majd szintén w_3 -ba a megtérülésnek bevezetünk egy r_5 referenst, a befektetésnek pedig r_6 -ot. A *mea* jelentés-függvény tudja, hogy r_4, r_5 és r_6 szoros kapcsolatban vannak egymással, mégsem mondhatjuk, hogy ugyanazt jelentik, külön referenseket kellett hát bevezetnünk nekik. Alternatív világokat jelent, hogy a *megtérülés* hosszú távú ($w_4 > w_3$) vagy rövid ($w_5 > w_3$), illetve, hogy a *befektetés* biztonságos ($w_6 > w_3$), vagy kockázatos ($w_7 > w_3, w_4, w_5, w_6$ és w_7 összemérhetetlenek). Utólag persze kiderülhet, hogy két világ azonos. Tehát a lehetőségek milyensége valószínűleg attól függ, hogy milyen befektetést szeretne *a befektető*, aki nem más, mint r_1 . Ezt megint kulturális-enciklopédikus tudásunk alapján választhattuk ki a már bevezetett referensek közül. (Mint az *a szakember* esetében a határozott főnévi csoport és az egyetlen „a befektető” létezésének hiánya miatt kell ott keresnünk.) Így az imént említett négy világhoz valószínűleg tartozik egy-egy lehetőség. A *többféle* és az *attól függően* szavak, továbbá a kulturális/enciklopédikus tudásunk azt is megengedik, hogy több. Ez nem lenne lehetséges például, ha *négyféle lehetőségről* lenne szó, ha az *attól függően* helyett például *egy-et-egy-et* állna, vagy ha olyan lenne a világunk.

Ezután egy újabb feltételes mondat következik, tehát új világot kell nyitnunk, $w_8 > w_3$ -at. Az *ingatlant* (r_7) ide vezetjük be. *Vásárol* bővül (r_1, r_7, r_2)-vel ebben a lehetséges világban (r_2 : amiből vásárol). Nyelvi elemek nem

akadályozná, hogy r_7 -et egy w_7 -ből nyíló, w_2 -vel alternatív világba, vagy w_2 -ből nyíló, w_3 -mal alternatív világba vezessük be, viszont kulturális/enciklopédikus tudásunk alapján gondolhatjuk, hogy ezeket a lehetőségeket a pénzügyi tanácsadó vázolja fel a pénzügyekben kevésbé jártas embernek, és akkor, amikor ajánl valamit. Ha az *ingatlant* bérbe adja a *befektető*, az egy $w_9 > w_8$ világ, (bérbe ad *ha*ja, ezért nem w_8), *bérbe ad* bővül $\langle r_1, r_7 \rangle$ -tel, a *folyamatos bevétel* (r_8) is itt van (*szert tesz*(r_1, r_8)). Ez a *folyamatos bevétel* biztos a bérbeadás esetén, a *mea* jelentés-függvény „tudja”, hogy a bérbeadás egy olyan művelet, amelynek eredménye, hogy pénzt kapunk azért, amit bérbe adunk. Az, hogy a *tesz* ige *-hAt* képző nélkül szerepel, csak megerősít minket ebben. Bár a *tehet* szó is jelenthetné ugyanezt, ha a képző az egész mondat feltételességére utalna. Ha emelkednek az ingatlanárak, az egy alternatív lehetőséget kínál, amelyet a *vagy* szó is megerősít, egy alternatív $w_{10} > w_8$, w_9 -cel összemérhetetlen világot, ahol értékesítheti az *ingatlant*, tehát ismét egy lehetséges $w_{11} > w_{10}$ világot nyitunk, ahol az *értékesít* predikátum bővül $\langle r_1, r_7 \rangle$ -tel. Majd $w_{12} > w_{11}$ -be bevezetünk egy r_9 referenst a *kedvezőbb üzlet*ek, hiszen az üzlet itt sem biztos, csak befektetheti a pénzt az üzletember. Tehát a *befektet* bővül $\langle r_1, r_x, r_9 \rangle$ -cel, ahol r_x az *összegre* utal, amely bár határozott főnévi csoport, nem tulajdonnév és nem is egyértelmű a jelölete, mégsincs bevezetett referense, amire visszautalhatna. Vele szinonim kifejezés két helyen szerepel a szövegben, az első mondatban a w_7 -be bevezetett *pénzösszeg* (r_2), és talán a w_9 -be bevezetett *bevétel* (r_8), de ezek közül egyik sem lehet az *összeg* antecedense. Az r_2 azért nem, mert azon az összegen w_8 -ban r_1 már vásárolt egy ingatlant, tehát r_2 arra a célra már nem áll rendelkezésünkre, hogy újra elköltsük ebben a lehetséges világban, mivel innen w_8 elérhető ($w_{12} > w_{11} > w_{10} > w_8$). Az r_8 pedig azért nem, mert nem érhető el w_{12} -ből, egy ősével (w_{10} -zel) alternatív w_9 világban van. Tudjuk viszont (a *mea* jelentés-függvény, a kulturális/enciklopédikus tudásunk, vagy az asszociációink alapján), hogy az *értékesít* predikátum (előző mondatrész, előző világ) eredménye pénzösszeg, tehát megvan az *összeg* antecedense.

Az újabb feltételes mondat, *ha résztulajdonos szeretne lenni*, az ingatlanvásárlásnak az alternatívája, tehát a *jól működő részvénytársaságot* (r_{10}) egy $w_{13} > w_3$, w_8 -cal összemérhetetlen világba vezetjük be. A *részvényeket* (r_{11}) egy $w_{14} > w_{13}$ világba vezetjük be, ahol a *vásárol* predikátum bővül $\langle r_1, r_{11} \rangle$ -gyel (esetleg az ismét „elkölthető” r_2 -t is szerepeltethetjük, amiből vásárol, hiszen w_{13} -ból w_8 nem elérhető). A *cég* határozott főnévi csoport a már bevezetett r_{10} -re utal vissza (a *részvénytársaság* szinonimája), egy $w_{15} > w_{14}$ világból. A *részsedik* predikátum bővül $\langle r_1, r_y \rangle$ -nal, ahol r_y a *nyereség*, és „birtokolja” $\langle r_{10}, r_y \rangle$. A *nyereség*nek megint nincs bevezetett referense, nincs w_{15} -ből elérhető világ, ahol akár szinonimáját is

találunk. Megint egyéb tudásanyagra támaszkodunk, főként a kulturális/enciklopédikus tudásunkra, amelyből nyilvánvaló, hogy ha egy részvénytársaság jól működő, az azt jelenti, hogy nyereséges. Ez a nyereség lesz r_9 .

A következő mondatban a *mégis* szó arra utal, hogy alternatív világot kell nyitnunk. Ez az *évente* való *résztesedés* alternatívája, tehát egy $w_{16} > w_{14}$, w_{15} -tel összemérhetetlen világot nyitunk, ahol az *őket* névmással a *részvényekre* (r_{11}) utalunk vissza, és az *elad* predikátum bővül $\langle r_1, r_{11} \rangle$ -gyel w_{16} -ban. A feltételes mondat utótagja egy $w_{17} > w_{16}$ világban van, ahol ismét a részvénytársaságra (r_{10}) utalunk vissza a *vállalat* szinonimával (elérhető, mert r_{10} -et w_{15} -ba vezettük be, és $w_{17} > w_{16} > w_{14} > w_{13}$). A *jelentős hasznot* (r_{12}) egy $w_{18} > w_{17}$ világba vezetjük be, mert haszonra *tehet* szert, a vállalat értékének dinamikus növekedése révén. Tehát w_{18} -ban amellet, hogy a *szert tesz* predikátum bővül $\langle r_1, r_{12} \rangle$ -vel, a *révén* szó miatt, amely együtt járást feltételez, a *növekedik* egyargumentumú predikátum is bővül w_{17} -ben, mégpedig az egyelőre ismeretlen r_z -vel, ahol r_z *érték*, és „birtokolja” (r_{10} , r_z). Az *értéknek* tehát szintén nincsen bevezetett antecedense, mégis tudjuk, hogy egy vállalatnak van értéke (például kulturális/enciklopédikus tudásunk alapján), és egy van. Tehát utalhatunk rá határozott főnévi csoporttal. A mondat második felében *de* kötőszóval bevezetve találjuk a *tehet* szó által implikált alternatív lehetőséget, aminek egy alternatív $w_{19} > w_{16}$, w_{17} -tel összemérhetetlen világot nyitunk. Ide vezetjük be a *kedvezőten gazdasági folyamatokat* (r_{13}), majd egy $w_{20} > w_{19}$ világ szükséges, ahol a *befektetése* (r_6) veszít az értékéből. (A *befektetés* elérhető, w_3 -ba vezettük be.) Ez utóbbinak azért nyitottunk új világot, mert csak *veszít*het értékéből. (Az *érték* itt is ugyanolyan megfontolások alapján érhető el, mint a w_{18} , w_{20} -szal összemérhetetlen világban.)

Újabb alternatíva, ha *teljes biztonságra törekszik*, és *alacsonyabb hozammal is megelégszik*. Ezt nyugodtan bevezethetjük w_6 -ba, ami a *biztonságos befektetésnek* volt a világa. Ebben az esetben vásárol valamit (egy $w_{21} > w_6$ világban), ami vagy *államkötvény* (r_{14}) egy $w_{22} > w_{21}$ világban, vagy *kincstárjegy* (r_{15}), a *vagy* szó miatt egy alternatív $w_{23} > w_{21}$, w_{22} -vel összemérhetetlen világban. A következő mondatrészben szükségünk van ezek közös⁴ referensére (r_{16}) amire a *melyek* visszautal w_{21} -ben. A *szavatól* predikátum bővül $\langle r_v, r_w \rangle$ -vel, ahol r_w r_{16} visszafizetése, r_v pedig az *állam* határozott főnévi csoport, amit használhatunk bevezetés nélkül, mert tudjuk, mi az, és hogy egy releváns állam van az adott kontextusban, amely a v alapvilágba van mindenkinek bevezetve (akinek tudomása van róla), ugyanúgy, mint például a miniszterelnök, vagy a pápa.

Az utolsó mondatban az *a lehetőségek* visszautalhat a w_3 -ban már bevezetett r_4 (*megtakarítási lehetőség*) referensre, vagy rendelhetünk az összes

elhangzott feltételes állításhoz egy közös referenst (r_{17}), amire az *a lehetőségek* határozott főnévi csoport visszautal. A *lehetőségek közül választás* (r_{18}) azonban $w_{\mathcal{F}}$ -ban van, ahonnan – úgy tűnik – nem érhetők el ezek az állítások. Mégis megtehetjük, mivel maguk a referensek (az *ingatlan*, a *részvények* stb.) tényleg $w_{\mathcal{F}}$ -nál magasabb világban vannak, de mint az elején említettük, maguk az állítások alacsonyabban. Így az *ingatlan vásárlásának lehetősége* $w_{\mathcal{F}}$ -ban, a *részvénytulajdonossá válás lehetősége* $w_{\mathcal{F}}$ -ban, és a *pénz kötvényekbe fektetésének lehetősége* szintén $w_{\mathcal{F}}$ -ban. Így tehát *a lehetőségek* mindkét esetben visszautalhat mind az elhangzottakra úgy, hogy $w_{\mathcal{F}}$ -ban van a *választás*. Végül bővül $w_{\mathcal{F}}$ -ban a *birtokol* predikátum $\langle r_1, d \rangle$ -vel, ahol d a döntés, és $d=r_{18}$, és a *visel* predikátum $\langle r_1, k \rangle$ -vel, ahol k a kockázat.

Hipotézisünk szerint így tudja feldolgozni az ideális hallgató a szöveget.

Konklúzió gyanánt arra szeretnénk rámutatni, hogy az egy-két mondatos szövegek alakjában megfogalmazódó klasszikus szemantikai problémák megoldására javasolt „életfogytiglani” diskurzusreprezentációs keret elégségesen gazdag és releváns módon strukturált világ-hierarchiát nyújt hosszú és szövevényes „életből vett” szövegek elemzésére is.⁵

Jegyzetek

¹ E cikk megírását és előadását mindkét szerző számára az F 026658 sz. ifjúsági OTKA pályázat támogatta, valamint az első szerző esetében a Széchenyi Professzori Ösztöndíj.

² Az *életfogytiglani DRS*-t (LDRS) formálisan egy olyan $\langle \{R, P, W\}, \{ext, ref, prc, wrl, cur, mea, PHF\} \rangle$ rendezett párként definiálhatjuk (Alberti 2000b), amelyben az első komponens három megszámlálhatóan végtelen halmazból áll, amelyeket rendre a *referensek*, a *predikátumnevek* és a *világok* halmazaként nevezhetünk meg. A világok hivatottak a normál DRS-ek referenseinek azt a hierarchiáját megragadni, amely abból fakad, hogy mely referens milyen mélyen beágyazott DRS-ben jelenik meg. A második komponens totális/parciális függvényekből és relációkból áll, amelyek P , R és W elemeit hozzák kapcsolatba egymással. Az LDRS-ek rekurzív definíciójának bázisát egy olyan $LDRS_0$ „üres LDRS” alkotja, amelynek második komponensében (majdnem) mindegyik függvény és reláció (még) üres. Maga a $\{P, R, W\}$ hármas alaphalmaz egyébként nem változik a rekurziós lépések során, csupán az elemeik közötti operációk kapcsolatteremtő hatásából eredő struktúra fejlődik rajtuk. Ez az $LDRS_0$

esetében úgy interpretálható, hogy az IH a születés pillanatában végtelen sok üres „fogással” születik, amelyekre majd referenseket, predikátumokat és világokat akaszthat, melyeket különféle operációkkal össze is kötözgethet, kapcsolataikat megjelölendő.

Az *ext* egy (totális) függvényt jelöl, amely minden egyes P-beli predikátumhoz referensfüzerek egy (esetleg üres) halmazát rendeli, gyakorlatilag az illető predikátumnév extenzióját (Az $ext(p)$ értéke változik akkor, amikor a p predikátumnévvel állítást teszünk, és úgy mondjuk, hogy ilyenkor „kiterjed a p predikátum (extenziója)”. A *ref* parciális függvény másképpen teremt kapcsolatot referensek és predikátumok között: bizonyos referensekhez egy állításhalmazt – tulajdonképpen egy DRS-szerűséget – rendel; így válik lehetővé a nyelv önreferáló jellegének megragadása. A *prc* („precedencia”, azaz „megelőzés”) reláció egy szigorú részbenrendezés a világok körében egy kitüntetett ν alapvilággal, amely minimális elem e részbenrendezésben, azaz nem előzi meg más világ. A *wrl* parciális függvény predikátumokhoz és referensekhez rendel egy-egy világot. Említsük meg rögtön a *cur* kurzorfüggvényt is, amely kitüntet egy világot a világok köréből, és kitüntet néhány referenst a referensek köréből (pl. az aktuális idő- és térreferenst, valamint az aktuális topik referensét). A *mea* jelentés-függvény parciális hozzárendelése DRS-szerű állításhalmazoknak a (használatba vett) predikátumnevekhez. Végül a PHF relációhalmaz a predikátumok olyan viszonyait írja le, amelyek a hozzájuk tartozó hangalakok azonosságán, képzési vagy összetételes viszonyán alapul.

A formális definíció és annak sokféle nyelvészeti alkalmazása iránt mélyebben érdeklődő olvasónak a jegyzet elején említett magyar nyelvű cikket ajánljuk (ismét) figyelmébe (Alberti 2000b).

³ A predikátumokról feltesszük, hogy már ismeri őket a hallgató, így rájuk csak a *kiterjedő predikátum* nevű operációt (Alberti 2000b) alkalmazza LDRS-ének építése közben.

⁴ Önálló tanulmányt érdemelne az a művelet, amely közös halmaz-referenst állít elő egy korábban felbukkant referenseket magába gyűjtő halmaz számára. Álljon az alábbi példa a problémakör bonyolultságának és érdekességének szemléltetésére: „András (r_a) Beával (r_b) Nyíregyházáról érkezett, Csaba (r_c) és Dóri (r_d) pedig Győről. Ede (r_e) az állomáson várta őket ($r_{4vendég} \rightarrow \{r_a, r_b, r_c, r_d\}$). Aztán a három fiú ($r_{3fiú} \rightarrow \{r_a, r_c, r_e\}$) egy rövid kupaktanácsot tartott, és eldöntötték, hogy még aznap nekivág a kis csapat ($r_{5tag} \rightarrow \{r_a, r_b, r_c, r_d, r_e\}$) a túrának a lányok ($r_{2lány} \rightarrow \{r_b, r_d\}$) álmosága ellenére.”

⁵ Ebben az utolsó jegyzetben a miskolci előadásunkat követően feltett kérdésekre szeretnénk reagálni. Nagy örömmel tesszük (és tettük) ezt, mert az Életfogytiglani DRS (LDRS) fontos tulajdonságaira nyílik alkalmunk rámutatni.

I. Felejtés, módosítás. Az LDRS-ről szóló cikkekben (Alberti 2000a–b) olyan nyelvi jelenségek kerülnek terítékre, amelyek monoton növekedő módon módosítják a hallgatói információállapotot. Az IH (ideális hallgató) életében azonban (feltéve, hogy az Életfogytiglani DRS-nek pszichológiai realitást tulajdonítunk – amit szeretnénk megtenni, mivel kézenfekvő ellenérvek szerencsére nincsenek) vannak ellentétes folyamatok is: például a felejtés, illetve a vélemény-módosítás. A felejtés nyilván úgy definiálható az LDRS-ben, mint bizonyos részstruktúrák törlése (ilyen műveletek bevezetésének semmi akadályja nincsen, függetlenül attól, hogy pillanatnyilag nem tudunk állításokat tenni a törölhető részstruktúrákról). A vélemény-módosítás kapcsán először azt érdemes leszögezni, hogy az LDRS-ben eleve lehetséges ellentétes állításokat egyszerre fenntartani – (a prc rendezés szerint) összemérhetetlen világokban. Az IH LDRS-ében különböző világokat nyitnak a különböző beszélgetőpartnerekkel folytatott eszmecserék (hogy ezt érdemes így felfogni, arra bizonyíték az a megfigyelés, hogy pl. a Péter névvel – minden további kommentár nélkül – különböző személyekre utalunk, ha más-más a beszélgetőpartnerünk). Ezek után nem jelent már inkonzisztenciát az, ha az IH egyes interperszonális világaiban az az állítás szerepel, hogy „Péter szereti Marit”, míg más interperszonális világaiban az, hogy „Péter nem szereti Marit” (ezúttal azonos személyekre vonatkoztatva); inkonzisztenciát csak az jelentene, ha egyetlen (akár fiktív) világon belül állna a két ellentétes állítás. Lényegében arról van szó, mintha az IH ezt gondolná: „András, Béla és Csaba szerint Péter szereti Marit, Dezső és Ede szerint viszont nem szereti”. Az LDRS *mint struktúra* lehetőséget kínál ezek után arra, hogy megpróbáljuk szabályba foglalni, hogy az IH milyen körülmények között hajlandó az alapvilágába befogadni egy-egy állítást, pl. azt, hogy „Péter szereti Marit”. Akkor nyilván, ha egyetlen fiktív világban sincsen ezzel ellentétes állítás, viszont több fiktív világban is szerepel az eredeti. Ez a kérdés speciális esete annak az általános kérdésnek, amelynek nyelvileg meghatározott egyéb speciális eseteit kezdtük meg feltárni a cikkben, hogy milyen típusú fiktív világ milyen körülmények között érhető el, illetve hogy a fiktív világhoz kötődő állításokat minek a hatására tegyük be más világokba is.

II. „Közeli” referensek. Problémát jelent a dinamikus diskurzus-szemantikai elméletek számára annak a jelenségnek a magyarázata, hogy egy névmás vagy egy semmitmondó *a fiú* kifejezés referenciáját egy tényleges beszélgetésben

könnyedén megtaláljuk, miközben a feltételezett diskurzus-reprezentációban számos referens-jelölt akadna. Az LDRS erre a jelenségre is biztató megoldást kínál: noha gigantikus méretű a feltételezett struktúra, egy adott beszélgetés során (éppen az I. pontban tárgyalt okok miatt) nem az alapvilágot aktiváljuk, hanem egy kisebb világot nyitunk meg, sőt feltehetőleg többet is témáról témára. Ezekben a kisebb világokban pedig már könnyebb megtalálni egy-egy kifejezés referenciáját (felhasználva pl. olyan lehetőségeket is, hogy az alapvilág szereplőivel azonosítható személyek vagy dolgok számára is bevezetünk új referenseket a kicsiny világba, persze megfelelő azonosító relációk kíséretében).

III. Gyerekek világstruktúrája. A gyermekek beszédében gyakoribbak az illegitim referálás különféle módjai, mint a felnőttekében. Kevésbé veszik például figyelembe azt, hogy történeteik szereplői közül kit ismer(het) a beszélgetőpartnerük. Mesebeli lényekről is úgy beszélnek, mintha azok valóságosak lennének. Mindez nem áll ellentétben a feltételezett LDRS-konstrukcióval, csupán arra mutat, hogy a gyerekek világstruktúrája még kevésbé tagolt. Nem különböztetik meg az I. pontban említett interperszonális alternatív világokat, és fiktív dolgok referenseit is esetleg hajlamosak az alapvilágba bevezetni.

IV. Reális és irodalmi világok. Feltételezésünk szerint – de ellentétben sok más szövegtani elmélettel – a mindennapi beszédhelyzetekben éppúgy új világokat nyit az ideális beszélő (hiedelmei, vágyai, következtetései számára), mint akkor, amikor irodalmi művek olvasásába fog. Ezzel egy olyan strukturális hasonlóságot modellezünk, ami a referenciális elérhetőségek tekintetében fennállni látszik. Ebből azonban nem következik, hogy a különböző okok miatt megnyitott fiktív világok státusza és a köztük való „közlekedés” módja azonos lenne – itt lehet a különbségeket megragadni. Jegyezzük meg végül ennek kapcsán, hogy az LDRS világstruktúrájának alapötletét Karttunennek (1976) az a megközelítése sugallta, miszerint a hiedelmek, vágyak, jövőről szóló állítások, kondicionális, univerzális és generikus mondatok referenciális elérhetőségi viszonyai lényegében azonosak – formalizált kezelésük is azonos struktúrát kíván tehát, függetlenül attól, hogy a klasszikus logikában az említett kérdéseket elkülönülő elméletekkel igyekeznek megragadni. Kamp és szerzőtársai / követői sem teszik egyértelművé, hogy a DRS-konstrukciókat mennyire tág jelenségkörre kívánják alkalmazni. Meglátásunk szerint éppen az Életfogytiglani DRS-konstrukció kínálja azt a „tágabb kontextust”, amelyben az említett különféle jelenségek strukturális hasonlósága megragadható és ábrázolható, ugyanis éppen arról van szó, hogy az egyes szövegrészekhez tartozó

reprezentációk viszonya nem pusztán a szövegen magán múlik, hanem az interpretáló hallgatón is, annak minden típusú és szintű tudásával együtt.

Irodalom

- Alberti Gábor 2000a. Lifelong Discourse Representation Structures. *Gothenburg Papers in Computational Linguistics* 00–5, 13–20.
- Alberti Gábor 2000b. Jelentésleírás – „életfogytiglani” DRS-ben. In: Geccsó Tamás (szerk.) *Lexikális jelentés – aktuális jelentés*. Budapest, Tinta Kiadó. 12–25.
- Dowty, D. R. & Wall, R. E. & Peters, S. 1981. *Introduction to Montague Semantics*. Dordrecht, Reidel.
- Kamp, H. 1981. A theory of truth and semantic representation. In: Groenendijk, J., T. Janssen, M. Stokhof (ed.) *Formal methods in the study of language*. Amsterdam, Mathematical Centre.
- Kamp, H. & Reyle, U. 1993. *From Discourse to Logic*. Kluwer Academic Publ.
- Karttunen, L. 1976. Discourse Referents. In J. D. McCawley (ed.) *Syntax and Semantics* 7. New York, Academic Press. 363–385.
- van Eijck, J. & Kamp, H. 1997. Representing discourse in context. In: van Benthem, J. & ter Meulen, A. (ed.) *Handbook of Logic and Language*. Elsevier, Amsterdam, & MIT Press, Cambridge, Mass.

B. FEJES KATALIN

Az aktuális tagolódás és a koreferenciális szerveződés összefüggése egy Illyés-naplógyezetben

Petőfi S. János a szövegjelentés létrehozásában háromféle jelentés-megközelítést különít el. Eszerint a szövegmondatok aktuális tagolódásának vizsgálata a szövegmondat-összetevők lineáris elrendezettségéből létrejövő (a fogalmazó által létrehozott) **kommunikatív jelentés** körébe tartozik. A koreferencialitás vizsgálatban viszont a **referenciális jelentést** és az **értelmi jelentést** létrehozó-hordozó elemek összefüggőségét tekintjük elsődlegesnek, amelyhez a világra vonatkozó tudásunkra is szükségünk van (vö. Petőfi 1997:38).¹

Előadásomban azt mutatom be, hogy a szöveg értelmi jelentésével milyen összefüggésben van a sorrendi beszerkesztődés, illetőleg, hogy az értelmi jelentést biztosító koreferenciarelációk hogyan épülnek össze a kommunikatív jelentéssel. Ennek szemléltetésére olyan példát használok fel, amelynek a koreferenciális elemzésével az Anyanyelvi Napokon, 1998-ban Egerben már foglalkoztam. Akkori bevezetőmben is fontosnak tartottam, hogy Illyés idézett szövegében az aktuális tagolás szövegkompozíciós szerepét is lehetne vizsgálni; s az sem érdektelen, hogy e szöveg komponáltságára legkevesebb a szövegrészek tartalmi-logikai viszonyítása a jellemző. (B. Fejes 1999:241) Akkori megállapításomat most azzal egészítem ki, hogy megjegyzésem csak a viszonyokra érvényes, a tömbösödéssre nem.

Nézzük a szöveget! Az elemzés könnyebb követhetősége végett, Petőfi S. János leírási módja szerint most is sorszámjelöléssel láttam el az egyes szövegmondatokat (kompozícióegységeket, jelük: [K01], [K02] stb.). Az első szövegmondatnak az (I) táblázatban a [K01] jelzés felel meg. Az egyes anaforikus szekvenciák témáit 01, 02 stb. indexekkel jelöltem: i01, i02 stb.

¹ a) Referenciális jelentés: azok a személyek, tárgyak, cselekmények, események állapotok, amelyekről az egyes megnyilatkozásokban (szövegmondatokban) feltételezetten szó van.

b) Értelmi jelentés: a megnyilatkozások (szövegmondatok) egyes lexikai elemeinek jelentéséből a megnyilatkozások (szövegmondatok) szintagmatikai szerkezete és prozódiaja által létrejövő jelentés.

c) Kommunikatív jelentés: a megnyilatkozásoknak (szövegmondatoknak), illetőleg összetevőiknek lineáris elrendezettsége által létrejövő jelentés.

Ve: Füred. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946—1960*. pp. 416—417.
Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

- [K01] *Pálfyék pincéjében.*
[K02] *Fűtenek, mert – noha enyhe az idő – a borok nehezen fornak.*
[K03] *Bejön két hegypásztor, enyhén kapatosan, noha még dél sincs.*
[K04] *Az egyik neve Sötét.*
[K05] *Sötét Ferenc.*
[K06] *Ez ilyen szavakat használ: minap, holott.*
[K07] *A másik pedig – Dalos Mihály – azt mondja erre a látgy
decemberre: ködvezményes idő.*
[K08] *Nekem béresnek nyelvéről maradt meg a fülemben ez a szó: alél.*
[K09] *Igaz, ebben az összefüggésben: elalél a gyomrom.*
[K10] *Kiprobálom, észrevétlenül, ismerik, használják ők is.*
[...]

A 10 szövegmondat szorossági viszonyait, tömbösödését az alábbiak szerint ábrázolhatjuk a legegyszerűbb módon:

- (1 – 2)
((3 – ((4 – 5) – 6) – (7)))
((8 – 9) – (10))

1. Vizsgáljuk meg a szöveget az **aktuális tagolódás** szempontjából!

A globális témát jelző rövid cím (*Füred*) a napló műfaji sajátosságainak megfelelően a helyet jelöli meg. Pragmatikai előfeltevésként is értelmezhetjük a napló műfaja által megkövetelt hozzárendelhető összefüggőség további elemeit: az időt, a szereplőket és a leírandó történetet.

[K01] *Pálfyék pincéjében*

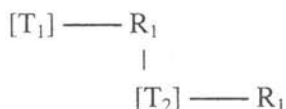
A cím után a szöveg lineáris rendje a hely pontosabb megjelölésével indul (folytatódik): *Pálfyék pincéjében*. A szintaktikailag hiányos szerkezetű első szövegmondat lineáris sorrendjén nehéz pontosan megállapítani az aktuális tagolódást. Elemzésemben arra figyelek alapvetően, hogy egybeesnek-e, harmonizálnak-e a szövegmondatok téma szerepű egységei az induló újabb antecendensek megjelenésével, illetőleg a szövegmondatok tömbösödésével. A vizsgált szövegmondat konstrukcionális kiegészíthetősége alanyt és állítmányt kíván. Az egyik lehetséges kiegészítést és aktuális tagolódást az alábbiak szerint végezhetjük el, (a mondat **téma** részét a félkövérrel történő kiemelés, a kiegészítést a szögletes zárjel mutatja):

[Füreden] [én] Pálfyék pincéjében [vagyok].

A másik lehetséges kiegészítés és aktuális tagolódás nem változtat a fent ábrázolt összefüggéseken: [Füreden] [mi] Pálfyék pincéjében [vagyunk]. A narrátor, az író itt mindenképpen része az első szövegmondat témájának.

[K02] [Pálfyék] [a pincé[jük]ben] fűtenek, mert – noha enyhe az idő, [a pincében] a borok nehezen fornak.

A [K02] szövegmondat koreferenciális kapcsolódásában grammatikai és szemantikai elemet is megfigyelhetünk. Grammatikai szálon a *fűtenek* állítmány igei személyragja utal az alanyra: *Pálfyék* fűtenek, szemantikailag pedig a *fűtenek* ige jelentéséből következően az első szövegmondat réma része folytatódik témaként: a *pincében* fűtenek, illetőleg a *pincében* a borok nehezen fornak. Ha a szövegmondat aktuális tagolódását vizsgáljuk, az alábbiakat figyelhetjük meg:

Jelmagyarázat:

T₁ = [Füreden], [én vagy mi]

T₂ = [Pálfyék a pincéjükben, illetőleg Pálfyék pincéjébe]

A [K02] szövegmondat három kontsrukcionális egységre tagolódik, mindhárom mondategységben megállapíthatjuk a téma-réma tagolódást, a szövegmondat beszerkesztődésébe azonban csak az első tagmondat tematikus szerveződése szól bele, a további két tagmondatnak a *fűtenek* ige szemantikai és szintaktikai kiegészítésében van szerepe: miért fűtenek. Azt mondhatjuk, hogy a naplójegyzetben ez a magyarázat mellékes elem, nincs közvetlen szerepe a lejegyzett esemény szempontjából.

A naplójegyzetben a *pince* mint helyszín a fontos, ezen a szemantikai szálon épül tovább a szöveg. Ezt erősíti a *bejön* igei állítmánnyal induló [K03] szövegmondat: *bejön* valaki valahová. Koreferenciális kapcsolatként téma szerepben a helyszín biztosítja a szövegmondatok lineáris sorrendjében az összefüggést, igaz, szintaktikailag hiányos szerkezetben. Aktuálisan tagolva a harmadik szövegmondatot, az alábbi összefüggésben szemléltethetjük:

[K03] [A pincébe = Pálfyék pincéjébe] *bejön két hegyásztor, enyhén kapatosan, noha még dél sincs.*

Fel kell figyelniünk a [K03] érdekes szintaktikai megoldására. Ebben a sorrendben két fontos tény jut szerephez: az egyik, hogy Illyés a hátravetett állapothatározóval kapcsolta össze a pragmatikai tudást (nem volna szabad, mert nem szokásos, hogy még dél sincs, és a hegypásztorok már enyhén kapatosak); a másik (s a szövegjelentés szempontjából ez az elsődleges): egyértelművé válik, hogy az író számára a két hegypásztor megjelenése a fontos. Ezért 'nem töri meg' a réma hangsúlyos predikatív egységét az állítmány és alany közé betett állapothatározóval. Hátravetett helyzetben viszont könnyű a megengedő mellékmondatos folytatás. Főmondati szinten marad tehát a természetes helyszín és helyzet bemutatása, ami az író számára elsődleges a naplójegyzet szempontjából. Helybeli emberek a szereplők: nevük, beszédük hiteles. A szöveg aktuális tagolódása a legegyszerűbb módon épülhet tovább a *két hegypásztor* téma szerepű továbbtagolásával:

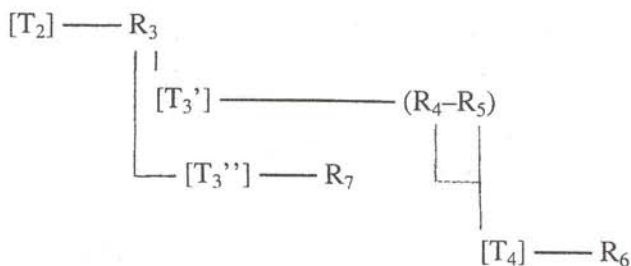
[K04] *Az egyik* (...)

[K07] *A másik* pedig (...)

Az aktuális tagolódáson belül a [K03]–[K07] között már ismét a szemantikai és szintaktikai koreferencia veszi át a szerepet. Abból következően, hogy a két hegypásztor nevére s beszédére figyel fel az író, pragmatikai előfeltevéseink keletkezhetnek. Ezekre a szöveg tagolása is utal. [K04] *Az egyik neve Sötét*. [K05] *Sötét Ferenc*. Először csak a vezetéknevet írja le az író, majd megismétli önálló mondategységben a teljes nevet. Mintha ízlelgetné. (Intertextuális összefüggés is szerepet játszhatott: *Setét* Lajos Heltai Néma leventéjéből.) A másik hegypásztor neve is feltűnt az írónak: *Dalos Mihály*, hiszen aki *enyhén kapatos*, az nem egészen ok nélkül nevezhető *Dalosnak*. (B. Fejes 1999:245)

A harmadik szövegmondat rémájában megjelenő új antecedens (a *két hegypásztor*) a negyedik és a hetedik szövegmondatban tagolódik szét két új témává, melyek koreferenciálisan is önálló egységet alkotnak. Érdekes arra is fölfigyelniünk, hogy a rémában megjelenő új antecedenssel (a *két hegypásztor*) új tartalmi-logikai egység is indul a szöveg mondattömbösödésében: ((3–((4–5)–6)–(7))); mint ahogyan tartalmilag önálló tömböt alkotott a naplójegyzet első és második szövegmondata, amely az író 'nyelvianyag-gyűjtésének' a helyszínét mutatja be.

A harmadiktól a hetedik szövegmondatig teljesen szabályos a mondatok téma–réma tagolódása. A negyedik és az ötödik szövegmondat rémája sajátos ismétlődés csupán, ezért is kapcsolhatjuk össze az R₄-et az R₅-tel.

Jelmagyarázat:

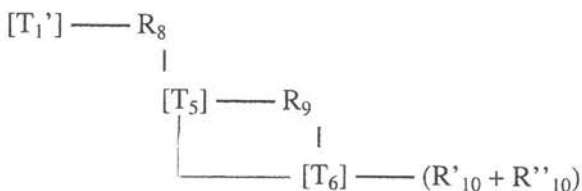
T₂ = [Pálfyék a pincéjükben, illetőleg Pálfyék pincéjébe]

T_{3'} = Az egyik neve

T_{3''} = A másik – Dalos Mihály –

T₄ = Ez [Sötét Ferenc]

A szövegegész aktuális tagolódását mutató (II) ábrából egyértelműen kitűnik, hogy a szövegben a nyolcadik mondattal kezdődik egy új téma-réma tagolási egység. (Ismét csak arra utalhatunk, hogy ez teljesen megegyezik az eddig tapasztaltakkal, vagyis az aktuális tagolódás a konstrukcionális tagolással mozog párhuzamosan). Az utolsó egységben az író személye (az én, vagyis a *nekem*) jelenti a tematikus kapcsolódást: az 'én' az első szövegmondatban implicit módon megjelent antecedensre utal. Az egységben a grammatikai első személyre épülő koreferencialitás mellett tematikusan az *alél* szó kap szemantikailag szerepet. Az utolsó egység három szövegmondatának azonban nem azonos a kommunikatív jelentésben betöltött szerepe. A megengedő szerepű *igaz* főmondat a nyolcadik szövegmondatához kapcsolja a mellékmondatban megfogalmazott tartalmat. Ezért kapcsolódik a tizedik mondat témája elsődlegesen a nyolcadik szövegmondat rémájában megfogalmazottakhoz.

Jelmagyarázat:

T₅ = [az *alél* szó]

T₆ = [az *alél* szót, illetőleg az *elalél* a *gyomrom* kifejezést]

Már az első tartalmi-logikai egységben is volt példánk hátravetett határozóra. Az utolsó szövegmondatban ismét találkozunk ezzel a sorrendi megoldással. Fontos azt is hozzátennünk, hogy a vesszővel történő tagolás is ismétlődik, noha teljesen szabályos lenne vessző nélkül is. Pragmatikai összefüggéseken túl (az író megoldása kíváncsiságot ébreszt az olvasóban; feltehetőleg azt az izgalmat is kifejezi, amely az íróban keletkezett) a sorrendi megoldás biztosítja, hogy nem kerül főhangsúlyos helyre a szövegmondatok kapcsolódásának szintjén. Főhangsúlyos értékű lehet viszont, ha a vesszővel elválasztott hiányos tagmondatban értelmezzük: (mégpedig) *észrevétlenül* (próbálok ki).

Összegzés

Elemzésemben az aktuális tagolódás szövegkompozíciós szerepét a koreferenciális szerveződéssel párhuzamosan egy Illyés-naplójegyzetben tekintetem át. A mondatok konstrukciós egységeire ráépülő téma-réma tagolódás alapján követtem végig a kommunikatív perspektívát (a témák és rémák folyamatos váltakozását) s az ennek alapján létrejövő kommunikatív jelentést.

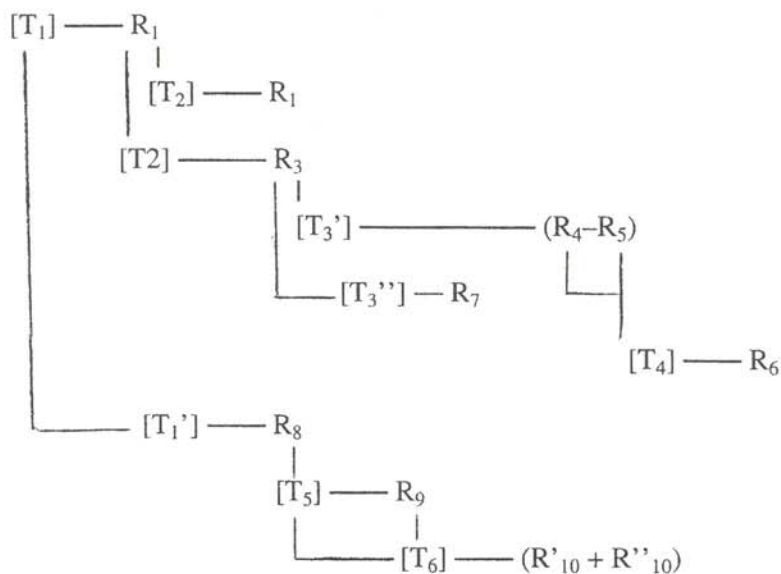
Elemzésem a már korábban elvégzett koreferenciális vizsgálatra épült, amelyben külön „szálakra”, vagyis szintaktikai, szemantikai és pragmatikai koreferencia-láncokra szedtem a szöveg nyalábokban megvalósuló tematikai összefüggéseit. Az Illyés-szöveg elemzése alapján úgy találtam, hogy az aktuális tagolódás csomópontjai párhuzamosak a szöveg mondatainak hierarchikus tömbösödésével, de maga az aktuális tagolódás nem helyettesítheti a mondathatárokon átnyúló szemantikai-pragmatikai összefüggéseket, csupán általa nem vázolható fel a tematikus koreferencia-nyalábok szerveződése a szövegben. A szövegek szerveződését sikeresebben lehet feltárni a koreferencialitás elemzésével, ezzel ugyanis a hierarchikus szerveződést is figyelembe tudjuk venni.

A vizsgálat másik tanulsága, hogy egy szöveg aktuális tagolódásának a feltárásában a mondatrészek sorrendi beépülésén (vagyis a szűken értelmezett téma-réma tagolódáson) túl a többi lehetséges szintaktikai egység sorrendjéből eredő kommunikatív jelentést is vizsgálnunk kell. Különösen hangsúlyos szerepet kap a szövegmondatok tagmondatainak lineáris elrendezettsége a szövegfolytonosság megteremtésében. A tagmondatok sorrendje ugyanis a tagmondatokban megjelenő téma szerepű részek hierarchikus elrendezettségét mutatja a szövegjelentés létrehozásában; annak a tagmondatnak kell

meghatározó szerepet kapnia a sorrendben (és esetlegesen a tagmondatok szintbeli elhelyezésében), amelyik a szövegfolytonosság szempontjából fontos témát tartalmazza. Ennek megfelelően alakul ki egy-egy vizsgált szöveg téma-réma 'térképe', valamint annak sajátos belső elágazásai, melyekről a vizsgálatban már megállapítottuk, hogy a szöveg mondatainak tömbösödésével mutatnak szoros párhuzamot.

(II) ábra

Az Illyés-szöveg aktuális tagolódása:

(A szöveg tematikus szerveződésében részt vevő téma elemek lexikális feloldása:

T₁ = [Füreden], [én vagy mi]

T₂ = [Pálfyék a pincéjükben, illetőleg Pálfyék pincéjébe]

T_{3'} = Az egyik neve

T_{3''} = A másik – Dalos Mihály –

T₄ = Ez [Sötét Ferenc]

T_{1'} = Nekem

T₅ = [az alél szó]

T₆ = [az alél szót, illetőleg az elalél a gyomrom kifejezést]

	K01	K02	K03	K04	K05	K06	K07	K08	K09	K10
i01	Hely	Fűtenek	Béjőn (két hegy- pásztor)							
i02	Időjárás	enyhe az idő					erre a lány decem- berre			
i03	Vidéki emberek nyelv- hasz- nálata		két hegy- pásztor	Az egyik neve		Ez ilyen szavakat használ:	A másik (...) azt mondja			Ismerik, használják ők is
i04	Nyelvi tények			Sötét.	Sötét Ferenc.	minap, holott	- Dalos Mihály – kődvez- ményes idő	béresnek nyelvéből ez a szó: alél	elalél a gyomrom	[az alél szót]
i05	Narrátor	[én vagyok]						Nekem, fülemben		Kipróbá- lom

Irodalom

- B. Fejes Katalin 1999. Tematikai koreferencia-nyalábok egy Illyés-naplójegyzetben. In: V. Raisz Rózsa és H. Varga Gyula (szerk.) *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában* 1. Budapest, *MNyTK* 212. sz. 241–248.
- Petőfi S. János 1997. Egy poliglott szövegnyelvészeti–szövegtani kutatóprogram. *Officina Textologica* 1. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

GYURIS BEÁTA
**Kvantoros kifejezések és alternatíváik
a kontrasztív topikban***

1. A tanulmány célja

Ebben a tanulmányban a kontrasztív topik szerepű főneves kifejezéseket tartalmazó magyar mondatok grammatikalitási feltételeit fogjuk megvizsgálni, valamint magyarázatot adunk arra a kérdésre, hogy mi tehet bizonyos kontrasztív topikos mondatokat jólformálttá, másokat pedig rosszul formálttá.

2. Jólformáltság és az alternatívák

Kontrasztív topikon a továbbiakban azokat a mondateleji pozícióban elhelyezkedő összetevőket (tehát nem egyes szavakat) értjük, amelyek egyik szava általában emelkedő intonációval ejtődik és irtóhangsúlyt visel¹, és amelyeket kötelezően követ a mondatban egy másik irtóhangsúlyos összetevő, amit a továbbiakban a kontrasztív topik **asszociáltjának** fogunk nevezni. A következő mondatban a *minden diák* főneves kifejezés tölti be a kontrasztív topik szerepét, és ezen az összetevőn belül a determináns viseli az irtóhangsúlyt. Az asszociált ebben a példában a *nem* tagadószó.

(1) [_{KT} Minden diák] `nem jött el.²

A kontrasztív topikok szemantikai szempontból a mondat logikai alanyának tekinthetők, vagyis arra szolgálnak, hogy megnevezzék azt az individuumot vagy tulajdonságot, amelyről a mondat további része valamilyen állítást tesz. A kontrasztív topikok további fontos tulajdonsága az, hogy bevezetnek egy olyan implikaturát, amely szerint lehetnek a kontrasztív topik által jelölt dolognak olyan alternatívái, amelyekre a mondatban szereplőtől különböző állítás teljesül³. Eszerint a (1) alatti mondat azt az implikaturát vezeti be, hogy a diákoknak nem minden halmazáról tudjuk azt, hogy nem érkezett meg, azaz, például a *Három diák eljött, Sok diák eljött, Néhány diák eljött*

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kálmán Lászlónak a tanulmány korábbi változataihoz fűzött észrevételeiért és javaslataiért. A kutatás anyagi hátterét a szerző Bolyai János Kutatási Ösztöndíja biztosította.

propozíciók között (vagy más proposíciók között, amelyek egy adott számosságú diákhalmaz eljövételét állítják) lehet olyan, amelynek nem ismerjük az igazságértékét.

Büring (1997) a fenti implikatúrát használja arra, hogy a kontrasztív topikos mondatok jólformáltságát, illetve lehetséges olvasatainak számát megindokolja. Büring (1997) elmélete szerint egy kontrasztív topikot tartalmazó mondat akkor jólformált, ha a mondat által kifejezett proposícióhoz előállíthatók olyan alternatív proposíciók, amelyek logikailag függetlenek az eredeti proposíciótól (vagyis nem következményei az eredeti proposíciónak vagy a tagadásának), tehát amelyek igazsága a kontrasztív topikos mondat kimondásának pillanatában 'kérdéses'. A fenti elmélet szerint a következő mondat azért lesz rosszul formált, mert nem tudja bevezetni a kérdéses implikatúrát. Ha ugyanis a diákok maximális halmazáról tudjuk, hogy minden eleme eljött, akkor nincs olyan számosságú diákhalmaz, amelyről ezzel ellentétes állítás lehetne igaz (vagyis az, hogy nem jött el):

(2) *_[KT] Minden diák] `eljött.

Az alternatív proposíciók Büring elméletében úgy állnak elő, hogy a kontrasztív topikos mondat által kifejezett proposícióban a kontrasztív topik összetevő, valamint az asszociált szemantikai értéke kicserélődhet egy ugyanolyan típusú szemantikai értékre. Amikor az asszociált az ige vagy a tagadószó, akkor az alternatív proposíciókban az ige jelentése, vagy annak tagadása jelenik meg. Így például a (3a) alatti mondattal kifejezett proposíciónak, vagyis annak, hogy van olyan két kutyából álló halmaz, amelyre igaz, hogy láttam, a *Nem igaz, hogy láttam három kutyát* proposíció lehet egy alkalmas alternatívája. A (3b) vagy (3c) alatti mondatok által kifejezett proposíciónak, annak, hogy nincs olyan (legalább) két kutyából, illetve sok kutyából álló halmaz, amelyre igaz az, hogy láttam, alternatívája lehet az *Egy kutyát láttam* proposíció.

(3) a) _[KT] Két kutyát] `láttam.

b) _[KT] Két kutyát] / _[KT] Sok kutyát] `nem láttam.

A következő mondatban a kontrasztív topik asszociáltja egy fókusz szerepű tulajdonnév. Ilyenkor az alternatív proposíciókban az asszociálttal megegyező szemantikai típusú (tehát individuum- vagy halmazjelölő) kifejezések jelennek meg:

(4) [KT 'Két kutyát] `Mari látott.

A fenti mondattal kifejezett propozíció alternatívája lehet például a *Peti három kutyát látott* propozíció.

Ennek a szakaszban áttekintettük, hogy a kontrasztív topikos mondatok jólformáltságát hogyan befolyásolja az alternatív propozíciók létezése, amelyeket Büring (1997) nyomán a megfelelő mondatok szintaktikai szerkezetéből vezettünk le. A következő pontban bemutatjuk, hogy a fenti módszer nem minden esetben tud számot adni az agrammatikusság okairól, ezért szükség van a kontrasztív topikos mondatok logikai szerkezetének behatóbb vizsgálatára is.

3. A kontrasztív topikos mondatok logikai szerkezetéről

A fentiekben tett megállapítások alapján az olyan kontrasztív topik szerepű főneves kifejezést tartalmazó mondatok logikai szerkezetét, mint amelyeket (5) alatt találunk, tehát ahol a kontrasztív topik asszociáltja az ige vagy a tagadószó, az (6) alatti logikai formulák segítségével ábrázolhatjuk. Ezekben a formulákban X egy individuumokból álló halmazok feletti változó, **vendég'** a *vendég* köznév denotációja, vagyis az összes vendég halmaza, $|X|$ az X halmaz számossága, **megérkezett'** a *megérkezett* ige denotációja, amelyet most (az egyszerűség kedvéért) halmazok feletti predikátumnak tekintünk. A **megérkezett'**(X) formula azt fejezi ki, hogy az X halmaz megérkezett.

(5) a) [KT 'Három vendég] `megérkezett.

b) [KT 'Három vendég] `nem érkezett meg.

(6) a) $\exists X(X \subseteq \text{vendég}' \wedge |X| \geq 3 \wedge \text{megérkezett}'(X))$

b) $\neg \exists X(X \subseteq \text{vendég}' \wedge |X| \geq 3 \wedge \text{megérkezett}'(X))$

A fentiek alapján (6a) azt fejezi ki, hogy van egy olyan vendégekből álló halmaz, amelynek a számossága legalább három, és ez a halmaz megérkezett. Ez az interpretáció megfelel az (5a) mondat jelentésének. A (6b) formula ugyanakkor azt fejezi ki, hogy nincs olyan vendégekből álló halmaz, amelynek a számossága három, és amely megérkezett volna. A *megérkezett* ige jelentéséről még azt is lehet tudni, hogy ha az általa kifejezett tulajdonság teljesül egy halmazra, akkor teljesül annak minden részhalmazára is, hiszen ha egy öttagú csoport megérkezett, akkor igaz az is, hogy van több olyan négytagú,

háromtagú, stb. csoport, amely megérkezett. Az ilyen predikátum-tulajdonságot Krifka (1989) az *osztható referencia* (*divisive reference*) névvel illeti.

A fenti megállapítások alapján felmerül a kérdés, hogy a következő mondatok miért nem lehetnek jólformáltak:

- (7) a) *_[KT] 'Kevés vendég] `megérkezett.
b) *_[KT] 'Ötnél kevesebb vendég] `megérkezett.

Ha a fenti (7) alatti mondatok, (5a)-nak megfelelően, azt az állítást fejeznék ki, hogy van olyan kevés vendégből álló halmaz, vagy ötnél kevesebb vendégből álló halmaz, amely megérkezett, annak alkalmas, logikailag független alternatívája lenne például az a proposíció, hogy *Sok vendég megérkezett*, vagy annak a tagadása. Abból, hogy a mondatot rosszul formáltak tartjuk, arra lehet következtetni, hogy a (7) alatti mondatok nem tudnak kifejezni olyan egzisztenciális proposíciókat, amelyek logikai szerkezetét (6a) illusztrálja. Ennek az az oka, hogy a *kevés vendég*, *ötnél kevesebb vendég* vagy a *pontosan öt vendég* főneves kifejezések, a *két kutya* főnévi csoporttal ellentétben, alapjelentésükben nem halmazjelölők (Kálmán László, személyes közlés), vagyis nem tudnak egy halmazra utalni, hanem, Szabolcsi (1997) megállapítása szerint, a predikátum terjedelmének számosságáról adnak információt. A fenti főneves kifejezések közös szemantikai tulajdonsága, hogy monoton csökkenő, illetve nem monoton általánosított kvantorokkal lehet a jelentésüket reprezentálni (Barwise–Cooper 1981). Megállapítható tehát, hogy a (7) alatti mondatok azért nem jólformáltak, mert nem tudnak egzisztenciális állítást kifejezni, mivel a kontrasztív topik összetevőik nem alkalmasak arra, hogy egy individuumhalmazra utaljanak.

A fenti érvelés ugyanakkor nem magyarázza a (7) alatti mondatok (8) alatt illusztrált tagadott megfelelőinek rosszul formáltságát, hiszen a nekik megfelelő jólformált (5b) mondat sem fogalmaz meg egzisztenciális állítást, amint az a (6b) formula mutatja. Ezek a mondatok az alternatívák hiánya miatt lesznek rosszul formáltak:

- (8) a) *_[KT] 'Kevés vendég] `nem érkezett meg.
b) *_[KT] 'Ötnél kevesebb vendég] `nem érkezett meg.

A predikátum extenziójában szereplő halmazok közötti fenti összefüggés alapján ugyanis, ha nincs olyan kevés vendégből, illetve ötnél kevesebb vendégből álló halmaz, amely megérkezett, az azt is maga után vonja, hogy nincs ennél

nagyobb számosságú vendégcsoport sem, amely megérkezett. Ellenkező esetben abból, hogy egy sok vendégből álló csoport megérkezett, következnie kellene annak, hogy vannak kevés vendéget, illetve ötnél kevesebb vendéget tartalmazó csoportok is, amelyek megérkeztek, ami ellentétes lenne a mondat állításával.

A fenti példák alapján indokolt lenne azt feltételezni, hogy csak azok a főneves kifejezések tölthetik be a kontrasztív topik funkcióját, amelyek a 'normál' topik funkcióját is betölthetik, vagyis amelyek képesek egy specifikus halmazra referálni (É. Kiss 1998). Ennek az általánosításnak ellentmondanak azonban a következő adatok:

- (9) a) [_{KT} 'Kevés vendég] `kedden érkezett.
b) [_{KT} 'Páros számú virágot] `Mari kapott.

A fenti mondatokban a kontrasztív topik asszociáltjának szerepét egy fókuszált adverbium, illetve tulajdonnév tölti be, így logikusnak látszik azt feltételezni, hogy ez okozza a (8) és (9) alatti mondatok eltérő grammatikusságát.

A fenti (9a-b) mondatokról fontos megjegyezni, hogy, az (5a) példától eltérően, nem a (6a)-ban formalizált struktúrájú egzisztenciális állítást fejeznek ki, hanem egy azonosító állítást. A (9a) alatti mondat például csak olyan diskurzusból fordulhat elő, ahol teljesül az az előfeltevés, hogy a különböző napokhoz (legalább két napról van szó) hozzá van rendelve azoknak az embereknek a száma, akik azon a napon érkeztek, valamint teljesül az a feltétel, hogy csak egyetlen napon érkezett olyan számosságú vendégcsoport, amelyre a *kevés* jelző illik. A mondat ilyenkor azt állítja, hogy az a nap, amikor kevés számú vendég érkezett, éppen a kedd. Más szóval, a kontrasztív topik összetevő a fenti mondatokban halmazok azonosítására alkalmas tulajdonságot jelző kifejezésként fordul elő. A monoton csökkenő vagy nem monoton kvantorként interpretált főneves kifejezéseknek ez az értelmezése csak megfelelő kontextusban hívható elő, vagyis akkor, ha a megelőző szövegben előfordultak olyan mondatok, ahol ugyanez a kifejezés már szerepelt hasonló értelemben, mint például a (10) alattiak:

- (10) a) Mikor érkezett `kevés vendég?
b) Szerdán `kevés vendég érkezett.

A (10a) alatti kérdés és a (10b) alatti kijelentés egyaránt előfeltételezi, hogy van olyan vendég-halmaz, amelyre a *kevés vendég* kifejezéssel lehet utalni,

és így a főneves kifejezés alkalmassá válik arra a szerepre, hogy egy kontextusból ismert halmaz nevéként funkcionáljon.

Figyeljük meg, hogy a (7) alatti mondatokhoz nem találnánk ilyen alkalmas kontextust, hiszen a (11a-b) mondatok rosszul formáltak, (11c) pedig csak a predikátum számosságának kifejezésére képes:

- (11) a) *Megérkezett `kevés vendég?
b) *`Kevés gyerek megérkezett.
c) [_F `Kevés gyerek] érkezett meg.

Ebben a pontban tehát megmutattuk, hogy a kontrasztív topikot tartalmazó mondatok logikai struktúrája kétféle lehet. Amikor a kontrasztív topik asszociáltja az ige, akkor a mondat egy adott tulajdonságú halmaz létezésére vonatkozó állítást fogalmaz meg. Ez az interpretáció csak a halmazjelölő főneves kifejezéseket engedi meg a kontrasztív topik szerepben. Amikor a kontrasztív topik asszociáltja a fókusz, akkor a mondat azonosítást fejez ki. Ilyenkor a kontrasztív topik a referenciális kifejezésekhez hasonlóan viselkedik, és egy korábbiakban már azonosított halmazra utal.

A következő szakaszban néhány olyan mondatot vizsgálunk meg, amelyek ellentmondani látszanak a fenti általánosításoknak.

4. Képesség, lehetőség, mentális attitűd

Mint azt a következő példák mutatják, bizonyos esetekben akkor is előfordulhatnak nem halmazjelölő főneves kifejezések a kontrasztív topik pozíciójában, amikor az asszociált az ige vagy a tagadószó:

- (12) a) [_{CT} `Kevés vendég] `elfér az asztalnál (de sok nem).
b) [_{CT} `Kevés gyerek] `nem emelte fel (^nem tudta felemelni) az asztalt.

A fenti (5a) példával ellentétben (12a) nem egy egzisztenciális állítást fogalmaz meg, vagyis nem azt mondja, hogy van olyan kevés elemből álló halmaz, amelyre teljesül, hogy elfér az asztalnál, hanem azt, hogy egy vendégekből álló tetszőleges halmazra, amely kevés elemet tartalmaz, teljesül az, hogy elfér az asztalnál. A (12b) jelentése viszont párhuzamba állítható (5b) jelentésével, ugyanis azt mondja, nincs olyan kevés gyerekből álló halmaz, amelyik fel tudta (együtt) emelni az asztalt. Ez utóbbi mondat, a (8) alattiakkal ellentétben, azért jólformált, mert lehet kollektív olvasata (itt ez az egyetlen

szóba jöhető megoldás), ami azt jelenti, hogy ha a predikátum által megnevezett tulajdonság igaz egy halmazra, akkor nem feltétlenül igaz annak részhalmazaira is. Tehát abból, hogy nincs olyan kevés gyerekből álló halmaz, amely fel tudta együtt emelni az asztalt, nem következik az, hogy nem lehet olyan sok gyerekből álló halmaz, amely fel tudta volna emelni az asztalt. A fentiek alapján a (12a-b) lehetséges olvasatai a következő formulák segítségével ragadhatók meg:

- (13) a) $\forall X(X \subseteq \text{vendég}' \wedge |X| \leq n \wedge \text{elfér-az-asztalnál}'(X))$
 b) $\neg \exists X(X \subseteq \text{gyerek}' \wedge |X| \leq n \wedge \text{fel-tudja-emelni}'(X, \text{asztal}'))$

Mint a fenti (6a) és a (13a) összehasonlításából jól látszik, az (5a) és (12a) mondatok jelentése közötti alapvető különbség az, hogy míg az előbbi egy egzisztenciális állítást, az utóbbi egy univerzális állítást fogalmaz meg, ami nem kívánja meg, hogy csak halmazjelölő kifejezések tölthessék be a kontrasztív topik szerepét. A (6b) és (13b) formulák szerkezete alapvetően nem különbözik egymástól.

A következő mondatokban a kontrasztív topik asszociáltja szintén az ige vagy a tagadószó, de ezek nem képességet vagy lehetőséget, hanem egy úgynevezett mentális attitűdöt, vagyis dolgok valamilyen osztályához való viszonyulást fejeznek ki, amelyek szintén univerzális állításnak tekinthetők.

- (14) a) [_{CT} Hatnál 'kevesebb emberrel]' `szeretek együtt vacsorázni.
 b) [_{CT} Ötnél 'kevesebb diáknak]' `nem szeretek órát tartani.

(14a) nem azt jelenti, hogy van olyan, hatnál kevesebb emberből álló halmaz, akikkel szeretek együtt vacsorázni, hanem azt, hogy minden lehetséges hatnál kevesebb emberből álló halmazra igaz, hogy szeretek velük vacsorázni. (Az első interpretáció azért nem lenne elérhető, mert a kontrasztív topik egyébként sem halmazjelölő kifejezés.) Ez az érzelmi viszonyulást kifejező predikátum természetesen kollektív olvasatot kíván, hiszen a viszonyulás alapja éppen a halmaz számossága. A (15b) alatti példa is a kollektív referencia miatt lehet jólformált, hiszen az, hogy ötnél kevesebb diáknak nem szeretek órát tartani, nem vonja maga után, hogy bármely, ettől nagyobb számosságú halmazra is igaz az állítás.

Konklúzió

Ebben a tanulmányban amellet érveltünk, hogy a kontrasztív topikot tartalmazó magyar mondatok jólformáltsága függ az alternatív proposíciók létezésétől. Az egyes kontrasztív topikos mondatokhoz tartozó alternatív proposíciók szerkezetét ugyanakkor nemcsak a mondatok szintaktikai szerkezete (az asszociált típusa) határozza meg, hanem az is, hogy a mondat egzisztenciális, azonosító, vagy univerzális állítást fogalmaz-e meg, ami a predikátum interpretációjából vezethető le.

Jegyzetek

¹ Az irtóhangsúly természetéről ld. Kálmán–Nádasdy (1994).

² Indexekkel ellátott szögletes zárójelek jelzik a továbbiakban a magyar mondat egyes fontosabb szintaktikai pozícióiban elhelyezkedő összetevőket, így [KT] a kontrasztív topikot és [F] a fókuszot. A ´ jel jelzi ugyanakkor a kontrasztív topik összetevő megfelelő elemén az irtóhangsúlyt (egyben az emelkedő intonációt), ` pedig a kontrasztív topikot követő irtóhangsúlyt.

Irodalom

- Barwise, J. – Cooper, J. 1981. Generalized quantifiers and natural language. *Linguistics and Philosophy* 4: 159–219.
- Büiring, Daniel. 1997. *The Meaning of Topic and Focus. The 59th Street Bridge Accent*. London, New York, Routledge.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris. 17–184.
- Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994. A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 393–467.
- Krifka, M. 1989. Nominal reference, temporal constitution and quantification in event semantics. In: Renate Bartsch (ed.) *Semantics and Contextual Expression*. Dordrecht, Foris. 75–115.
- Szabolcsi Anna 1997. Strategies for scope taking. In: Szabolcsi A. (szerk.) *Ways of Scope Taking*. Dordrecht, Kluwer. 109–154.

KABÁN ANNAMÁRIA

Kvantorok lehetséges sorrendjének szövegformáló hatása*

1. A sajátos szórenden alapuló szövegszerkesztési stratégiák a nyelv típusának, szerkezetének megfelelően alakulnak ki. Vizsgálataim céljából a magyar mondat szerkezeti sajátosságokból következő szövegépítési lehetőségek feltérképezését tűztem ki. Azt vizsgálom, hogy e sajátosságokból adódóan milyen a szövegben a mondatvezető topik és predikátum viszonya, illetőleg, hogy a mondat és a következő szövegrész kidolgozásához perspektívát adó topik és predikátum hogyan alakítja tovább a szöveget. Vizsgálataim tehát túlmutatnak a mondatokon, és a szövegszerveződést célozzák. Békési Imre szerint: „Az aktuális tagolódással és a tartalmi-logikai kapcsolással is a szöveg szerkezeti összefüggéseit lehet vallowatni...” (Békési 1985/86: 27). Jelen tanulmányomban a tartalmi-logikai kapcsolatok vizsgálatától eltekintek.

2. Három korábbi tanulmányomban (Kabán 1999, 2001a, 2001b) az egyszerű kijelentő, kérdő, felkiáltó, felszólító és óhajtó mondat, valamint az igemódosítóval bővített egyszerű mondat logikai szerkezetének a szövegalkotásra gyakorolt hatását vizsgáltam. Jelen tanulmányomban a kvantorral vagy kvantorokkal bővített egyszerű mondat lehetséges szórendjének a szöveg továbbépülését befolyásoló szerepét veszem szemügyre.

A kvantorok nem valamely mondatpozícióban válnak operátorrá, hanem eleve lexikális operátorok. A generatív grammatika egyik alapelve, hogy az operátorok vezérlik hatókörüket (l. erről részletesen É. Kiss 1992, 1998). Hunyadi László szerint összefüggés van a magyar mondat prozódiaja és alapvető logikai funkciója, a hatókörök kifejezése között. Ezek szerint „...a magyar mondatban azt, hogy egy operátor széles hatókörrel rendelkezik, prozódiailag az jelzi, hogy az operátor főhangsúlyt visel, míg az operátor hatóköre hangsúlytalan” (Hunyadi 1998: 59). A hatóköri változatok létrejöttét tehát a hangsúlyredukciós szabályok biztosítják. Két hangsúlyos fonológiai szó közül mindig a jobb oldalon álló szó hangsúlya redukálódik.

É. Kiss Katalin szerint az operátorok hatókör-kijelölése teljesülhet már a kiinduló szerkezetben, vagy a felszíni szerkezetben valamilyen transzformációs mozgás révén, vagy pedig a logikai komponensben. A magyar azon kevés nyelvek közé tartozik, amelyekben ez a hatókör-kijelölés már a felszíni szerkezetben teljes mértékben megvalósul. Azaz a magyarban a felszíni

szerkezet egyben logikai szerkezet is. Ebből következik, hogy a felszíni szerkezet egyértelműsíti a hatóköri viszonyokat, a mondat szerkezet egyértelműen eldönti, hogy mely mondatjelentésről van pontosan szó, és ezáltal meghatározza a szöveg továbbépülését is. Szemben például az indoeurópai nyelvekkel, amelyek esetében a felszíni szerkezet többértelmű, és csak további logikai megszorítás egyértelműsíti azt.

3. A kvantált kifejezések szórendi viselkedésüknek megfelelően különböző típusokba sorolhatók. Vannak olyan kvantált kifejezések, amelyek csak kvantorpozícióban állhatnak, mások betölthetnek kvantor-, fókusz-, sőt topikpozíciót is, és végül olyanok is vannak, amelyek csak fókuszpozícióban állhatnak. A továbbiakban e **három típus szövegalkotó szerepét** veszem szemügyre.

3.1. É. Kiss Katalin szerint az **univerzális kvantorok**, amelyek közé az *is-től, még ... is-től* módosított kifejezések, valamint a maximális fokot, mértéket, gyakoriságot, módot kifejező határozók is tartoznak, **mindig kvantorpozícióban állnak**. Ez azt jelenti, hogy ezek az operátorok mindig egy VP-hez csatoltak, és hatókörük az általuk vezérelt VP csomópontra terjed ki, de nem foglalja magában az őt megelőző és vezérlő kvantált kifejezéseket, valamint a topikot (É. Kiss 1992: 153).

Tanulmányom további részében a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében az előző három tanulmányomban szereplő példamondatot bővítem kvantorral, illetőleg kvantorokkal.

A kiinduló mondat szerkezetben a kvantált kifejezések is az ige mögött található:

Beszélgem mindenről Pista Lacival.

Ebből a pozícióból emeljük ki transzformációs mozgatóval a **mindenről** kvantált kifejezést, és csatoljuk a VP-hez kvantorpozícióba, illetőleg, ha a kiinduló mondat szerkezetből fókusz is kiemeltünk, akkor a fókuszoperátorhoz.

Vegyük sorra a kvantort tartalmazó mondat szórendi lehetőségeinek hatását a szöveg továbbalakulására. Előbb a kvantált kifejezést **kvantorpozícióba** mozgatjuk, és a VP-hez csatoljuk:

1. [Q Mindenről [VP beszélget Pista Lacival]].

Ennek csupán sorrendi változata:

2. [Q Mindenről [VP beszélget Lacival Pista]].

Mindkét mondat szerkezetben az univerzális kvantor a leghangsúlyosabb, és ez vezérli a tőle jobbra levő mondatrészt. A mondat szöveggé épülésekor arra figyelhetünk fel, hogy ilyenkor a következő mondat általában olyan anaforikus elemet tartalmaz, amely ennek megfelelően a kvantortól vezérelt teljes mondat szakasz jelentésére utal:

1a. [Q Mindenről [VP beszélget Pista Lacival]]. [F EZ [VP az oka, hogy egymás ügyeiben annyira tájékozottak]]. [F EZÉRT [VP tudnak sok mindent a környezetükről is]].

2a. Mindenről beszélget Lacival Pista. [F EZÉRT [VP tájékozottak minden kérdésben]].

A kiinduló mondat szerkezetből **fókuszpozícióba** is emelhetünk egy szót. Két lehetőség is adódik. Ha egyetlen intonációs frázissal ejtjük a mondatot, akkor a *mindenről* lesz a frázis feje, tehát kvantorpozícióban marad, és vezérli az utána következő részt, amelybe a fókusz is beletartozik. Természetesen a fókusz is kötelezően hangsúlyos.

3. [Q Mindenről [F PISTA [VP beszélget Lacival]]].

Szöveggé épüléskor a következő mondat többnyire valamilyen szembeállítást fogalmaz meg, a névmási anafora pedig a mondat teljes jelentéstartalmára utal vissza, tehát azzal koreferens:

3a. Mindenről PISTA beszélget Lacival. [Q Semmi [F sem kerül el a figyelmét. [F EZÉRT [VP nem marad másoknak semmilyen téma]].

Ha a *mindenről*-t emelkedő intonációval ejtjük, balra kihelyezett elemmé válik. Ilyenkor a fókusz hatóköre a nagyobb; ebbe a hatókörbe a kvantor is beletartozik (ez egyike azon helyzeteknek, amikor a kvantor nem vezérli hatókörét, tehát kivételt képez az általános szabály alól):

4. [E Mindenről [F PISTA [VP beszélget Lacival]].

A mondat szöveggé épülése is jól jelzi ezt a hatókörváltozást, ugyanis a következő mondat vagy mondatok ilyenkor a nagyobb hatókörű fókuszra visszautaló elemmel indítanak, amely a következő mondatban szintén fókusz lesz:

4a. Mindenről PISTA beszélget Lacival. [F Ő [VP a legjobb barátja az osztályban]]. [F NEKI [VP szokta minden gondját elmondani]].

Ha a felszíni szerkezetben transzformációs mozgatóssal **topikpozícióba** is emelünk egy elemet, a kvantor hatóköre erre nem terjed ki, továbbra is csak a VP-t vezérli:

5. [T Pista [Q mindenről [VP beszélget Lacival]]].

Ilyenkor a következő mondat is a legtermészetesebben topikkal indít, ez a topik az előző mondat topikjával koreferens:

5a. Pista mindenről beszélget Lacival. [T Ő tabutémát [VP nem ismer]]. [F SOK TÖRTÉNETET [VP tud mesélni]].

Ha más elemet emelünk topikpozícióba, akkor erre utaló szóval indul a következő mondat:

6. [T Lacival [Q mindenről [VP beszélget Pista. [F Vele [VP tud a leginkább szót érteni]]. [F Ő [VP a legjobb barátja]].

Egyszerre fókuszpozícióba és topikpozícióba is emelhetünk valamely bővítményt. A 3. és 4. példához hasonlóan két lehetőség is adódik. Egyik esetben a *mindenről* hatóköre a nagyobb, tehát vezérli a tőle jobbra lévő mondatrészt, amelybe a fókusz is beletartozik:

7. [T Pista [Q mindenről [F LACIVAL [VP beszélget]]]].

Ilyenkor a következő mondat valamilyen szembeállítást fogalmaz meg:

7a. *Pista mindenről LACIVAL beszélget. [T Ő [Q semmilyen titkát [VP sem hajlandó másokkal megosztani]]].*

A másik esetben a fókusz hatóköre lesz nagyobb, ugyanis az univerzális kvantort emelkedő hanglejtéssel ejtjük, tehát balra kihelyezett elemmé válik:

8. *[T Pista [E mindenről [F LACIVAL [VP beszélget]]].*

Szöveggé épüléskor a következő mondat szintén fókusszal indul, amely koreferens az előző mondat fókuszával:

8a. *Pista mindenről LACIVAL beszélget. [F Ő [VP a legtájékozottabb barátja]]. [F Ő [VP tud neki új dolgokról mesélni]].*

A kiinduló mondatszerkezetből két elemet is topikpozícióba emelhetünk, amikor is a *mindig* kvantorpozícióban marad, és a tőle jobbra lévő VP-t vezérli:

9. *[T Pista Lacival [Q mindenről [VP beszélget]]].*

A következő mondat vagy a kvantortól vezérelt teljes mondatszakaszra utaló elemmel indul, amely fókusza az adott mondatnak, vagy pedig az előző mondat topikjaira utaló elemmel, amely egyben a következő mondat topikja is:

9a. *Pista Lacival mindenről beszélget. [F EZÉRT [VP tudnak sokat a világról]]. [T Ők [F JÓ [VP barátok]]].*

A felszíni szerkezetben a másik kivételt az az eset képezi, amikor az univerzális kvantort eredeti helyén, a VP-ben az ige után hagyjuk hangsúlytalanul, ebből adódóan kisebb lesz a hatóköre, mint a fókuszoperátoré:

10. *[F PISTA [VP beszélget Lacival mindenről]].*

A fókuszoperátor nagyobb hatókörét jelzi az is, hogy szöveggé formáláskor a következő mondat is a fókuszra utaló elemmel indul, amely az adott mondatban szintén fókusz szerepű:

10a. *PISTA beszélget Lacival mindenről. [F Ő [VP a legtájékozottabb a családban]]. [F NEKI [VP vannak a legjobb kapcsolatai.]]*

Ha viszont az ige utáni kvantor hangsúlyos, akkor hatóköre nagyobb, mint a fókuszoperátoré, tehát azonos a kvantorpozíció hatókörével. A különbség csak az, hogy ekkor két intonációs frázisra oszlik a mondat:

11. [F PISTA [VP beszélget Lacival / MINDENRŐL]].

A következő mondat ebből adódóan úgy folytatható, ha valamilyen szembeállítást fogalmazunk meg, és a szembeállított fogalom szintén univerzális kvantor. Voltaképpen ez kapcsolja össze a két mondatot.

11a. PISTA beszélget Lacival MINDENRŐL. [Q Semmit [VP sem hagy másoknak]].

É. Kiss Katalin (1992) kutatásai kiderítették, hogy a maximális fokot, mértéket, gyakoriságot, módot kifejező határozók szintén az univerzális kvantorok osztályába sorolhatók szórendi viselkedésük alapján. Tehát mindig kvantorpozícióban állnak, és ezt a szövegszerkesztés is alátámasztja.

12. Pista [Q állandóan [F LACIVAL [VP beszélget]]].

Szöveggé épüléskor általában a következő mondat a legnagyobb hatókörű elem, a kvantor jelentésére utaló elemmel indul, és egy szembeállítást kifejező ellentétes jelentésű kvantort tartalmaz:

12a. Pista állandóan LACIVAL beszélget. [T Ezért [Q soha [VP nem tud figyelni]]].

3.2. A nem univerzális, csupán **pozitív értelmű kvantált kifejezésekről** viszont É. Kiss Katalin (1992) megállapította, hogy nemcsak **kvantorpozícióban**, hanem **fókusz-**, sőt **topikpozícióban is** állhatnak sorrendjüktől függően. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy ez mennyiben befolyásolja a szöveggé épülést. Előbbi példamondatomat tehát valamilyen pozitív fokot, mértéket, gyakoriságot kifejező határozóval bővítem.

Ha a pozitív kvantor kvantorpozícióban van, a következő mondat a legtermészetesebben olyan anaforikus névmással kezdődik, amely a kvantált kifejezéstől vezérelt teljes mondatszakaszra utal vissza, tehát azzal koreferens.

13. Pista [Q sok kérdésről [VP beszélget Lacival]]. [F EZ [VP az oka, hogy most is jól vizsgázott]].

14. Pista [Q gyakran [VP beszélget Lacival]]. [F EZ [VP az oka, hogy ügyeiben mindig tájékozott]].

Ha a pozitív kvantor fókuszpozícióba kerül, a következő mondat szintén fókusszal indul, amely csak az előző mondat fókuszára utal vissza:

15. Pista [F SOK KÉRDÉSRŐL [VP beszélget (el) Lacival]]. [F EZEK [VP kötik le az érdeklődését]].

A pozitív értelmű kvantált kifejezés topikpozícióba is kerülhet. A következő mondat szintén topikkal indul, amely anaforikusan visszautal az előző mondat topikjára:

16. [T Sok kérdésről [VP beszélget Pista Lacival]]. [T Ezek [Q engem is [VP érdekelnek]]].

3.3. A nem univerzális **negatív kvantort** tartalmazó összetevők kötelezően **fókuszpozícióba** kerülnek:

17. Pista [F RITKÁN [VP beszélget (el) Lacival]].

Szövegalkotáskor a következő mondatban többnyire névmási anafora utal vissza az előző mondat topikjára, miközben ő maga is topik szerepet tölt be az adott mondatban, a negatívan kvantált kifejezés pedig szintén fókusza a mondatnak, és szemantikailag összefügg az előző mondat negatív kvantorával:

17a. Pista RITKÁN beszélget Lacival. [T Neki ugyanis [F KEVÉS SZABAD IDEJE [VP van]]].

A mondatba természetesen több kvantált kifejezés is beiktatható. Ilyenkor a hatóköri szabályoknak megfelelően mindig a bal oldalon álló a nagyobb hatókörű, és vezérli a tőle jobbra álló kvantort is:

18. Pista [Q Palival is [Q mindenről [VP beszélget]]].

A mondat ilyenkor úgy folytatható, ha a következő mondat a tágabb hatókörű kvantált kifejezésre utal vissza anaforikus névmással:

18a. Pista Palival is mindenről beszélget. [Q Ő is [VP barátja]]. [Q Vele is [F GYAKRAN [VP találkozik]]].

A sorrend felcserélésével a hatóköri viszonyok is felcserélődnek:

19. Pista [Q mindenről [Q Palival is [VP beszélget]]].

A következő mondat anaforikus névmása ebben az esetben is a tágabb hatókörű kvantorra, illetőleg a tőle vezérelt mondatrészre utal vissza:

19a. Pista mindenről Palival is beszélget. [F EZÉRT [VP tudnak sok mindent egymásról]].

4. Tanulmányomban a kvantált kifejezést tartalmazó mondat szórendi lehetőségeinek a szövegalkotásra gyakorolt hatását mértem fel, szem előtt tartva a szövegkohéziót biztosító utalóelemeket is. Természetesen nem szabályokat, hanem tendenciákat kerestem. Összegzésként elmondható, hogy a kvantált kifejezések szórendi viselkedésüknek megfelelően három alaptípusba sorolhatók:

a) Az univerzális kvantor mindig kvantorpozícióban áll, tehát vezérli hatókörét. Ennek megfelelően a mondat szöveggé szervezésekor, a rá következő mondat olyan anaforikus elemet tartalmaz, amely a kvantált kifejezéstől vezérelt mondatszakaszra utal vissza. Ha a mondat fókuszoperátort is tartalmaz, amelynek nagyobb a hatóköre, mint a kvantált kifejezésnek, a következő mondat többnyire szintén fókusszal indul, amely visszautal az előző mondat fókuszára. Abban az esetben, amikor topikpozícióba is emelünk valamilyen elemet, a következő mondat a legtermészetesebben topikkal indul, amely visszautal az előző mondat topikjára.

b) A pozitív értelmű kvantált kifejezések kvantor-, fókusz- és topikpozícióban is állhatnak. Ha a pozitív értelmű kvantált kifejezés kvantorpozícióban áll, a helyzet hasonló az előbb bemutatotthoz; ha a kvantált kifejezés fókuszpozícióba kerül, a következő mondat szintén fókusszal indít, amely az előző mondat fókuszára utal vissza; ha pedig a kvantált kifejezés topik funkciót tölt be, a következő mondat is topikkal indul, és koreferens az előző mondat topikjával.

c) A nem univerzális negatív kvantort tartalmazó összetevők kötelezően fókuszpozícióba kerülnek, és ugyanúgy hatnak a szövegépülésre, mint az előbb ismertetett, fókuszpozíciót betöltő elemek.

Végül pedig, ha a mondat több kvantált kifejezést is tartalmaz, a következő mondat mindig a tágabb hatókörű kvantált kifejezés által vezérelt mondatszakaszra utal vissza.

Jelen tanulmányomban a magyar mondat szerkezeti sajátosságokból következő szövegépítési lehetőségek számbavételét folytattam. Kész szövegek elemzésével másutt kívánok foglalkozni.

Jegyzet

* Készült az OTKA (T 29254) támogatásával.

Irodalom

- Békési Imre 1985/86. *Az aktuális tagolódás és a tartalmi-logikai kapcsolódás*. Szeged. (Nyelvészeti dolgozatok, 219.)
- Békési Imre 1986. *A gondolkodás grammatikája*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 79–179.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris. 17–187.
- Hunyadi László 1998. Magyar mondatprozódia és az operátorok relatív hatóköre. In: Büky László és Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. Szeged. 59–79.
- Kabán Annamária 1999. Szövegszerkesztési stratégiák. Elhangzott: *Nyelvi kihívások a harmadik évezredben*. IX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Veszprémi Egyetem. Veszprém. 1999. április 8–10.
- Kabán Annamária 2001a. Az igemódosítók sorrendi szerepe a szövegalkotásban. Andor József–Szűcs Tibor–Terts István (szerk.) *Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára*. Pécs, Lingua Franca Csoport. 602–610.
- Kabán Annamária 2001b. Az aktuális tagolás szövegformáló hatása. *MNy*. XCVI, 2.

BÉKÉSI IMRE

Egy megengedő szerkezet hangsúlyviszonyai

A helyzet

Az szövegkutatás legkülönbözőbb irányzatai egyetértenek abban, hogy a szövegnek nincsenek inherens, vagyis a szöveget szöveggé tevő, saját jegyei. Egy dominánsan verbális objektumot a partner minősít (vagy nem minősít) szövegnek. A minősítés alapja a személyes benyomás, vélemény, érzet. Ha az érzékelt verbális objektumot teljes, lezárt közlésnek érzi, akkor az – számára – szöveg; ha azonban önállóan, hiányos, megítélhetetlen szándékú megnyilvánulás benyomását kelti benne, akkor – ezen érzetek arányában – nem tekinti szövegnek.

A kérdés

Ha inherens jegye a szövegnek nincs, akkor miféle eszközök válthatják ki a partnerből a befejezettség, lezártág érzetét? Akármifélek is, külön-külön, egyedüli eszközként erre a hatásra nem képesek. A szövegkutatás eddigi megállapításaiból úgy tűnik, legalább két szabálynak/eszköznek kell a kérdéses nyelvi objektumban – együtt szerepelve – részt vennie, hogy a partner az ezeket tartalmazó megnyilatkozást, megnyilatkozásrészt viszonylag teljesnek, lezártnak érezze.

Az együtt szereplő két szabály/eszköz származhatik a nyelv azonos területéről, mint pl. az ún. konstrukciótípusokat alkotó tartalmi-logikai, 'értelem-szemantikai' viszonyfajták: (*de (mert)*), (*mert (bár)*) stb. (Békési 1986). A tartalmi-logikai viszonyfajták azonban nemcsak egymással szerepelhetnek együtt. Áttekinthető gondolatmenetet, értelemegészt, Klemm Antal-féle 'teljesképzetet' (Klemm 1942. 2. k. 453–454) különféle paradigmák tagjainak kapcsolatai is létrehozhatnak, mint amilyet pl. az ellentét megengedő fajtája alkot a mondat főhangsúlyos elemével. (Lásd É. Kiss Katalin tanulmányát a jelen kötetben!) Előadásom erről az utóbb említett, azaz a főhangsúly, valamint a megengedő viszony együttese által létrehozott alakulatról szól. A közeg, amelyben a megengedő viszony és a 'fókusz', azaz a mondathangsúly szövegalkotó együttlereplését vizsgálom, József Attila: [*Magad emésztő ...*] c. költeményének (1933) alábbi részlete (vö. Békési 2001. 207–214).

„ (...)

*Világomon, mint üvegen át
hallgattam új álmod madara dalát.
Azt hittem, annyi az ének,
amennyi a magány üvegének
vastag tábláin átszüremlik.*

*S hallottam, említ
az a szó isteneket,
kik nem hajolnak ezután neked.
Pedig
te nem szolgálsz többé nekik.*

*Most már értelek.
Pörös felek
szemben álltunk, de te szintén
más ügyben, más talaj felett
tanuskodtál, mint én (...)”*

Válasz két részletben

Az idézett versrészletben két megengedő szerkezet van. Az egyiket jelöli kötőszó (*Pedig*), a másikat (... *szemben álltunk* [ugyan]) nem.

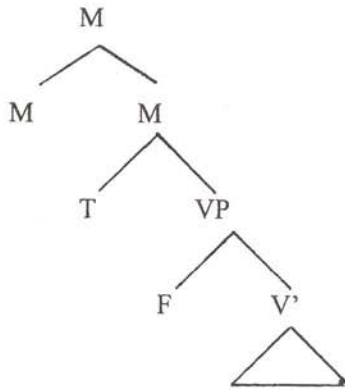
1. Az első esetben még a mondathangsúly is egyértelmű; a kritikai kiadás (JAÖV 1982.) dőlt betűvel emeli ki a *te* lexémát. Feltevésem, hogy a mondathangsúly és a megengedő viszony itt egymással kölcsönös összefüggésben, szövegalkotó szerepben áll.

*S hallottam, említ
az a szó isteneket,
kik nem hajolnak ezután neked.
Pedig
te nem szolgálsz többé nekik.*

A) A főhangsúly szempontja

a) A *Pedig te nem szolgálsz többé nekik* mondatban a mondathangsúly elvileg két helyen lehet. Ha ezeket (*te*, illetőleg *nem*) önmagában vizsgálánánk, úgy találnánk, hogy a [II] éppen úgy „értelmes”, mint az [I].

[I]

M = mondat

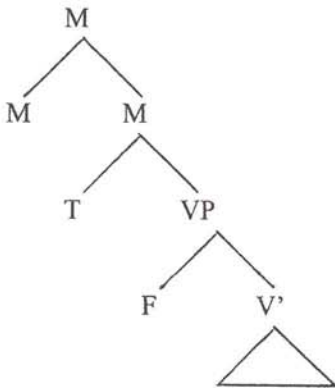
T = 'topic', ismert rész

VP = igei csoport

F = „fókusz”, főhangsúly

<i>istenek</i>	<i>Pedig</i>	<i>te</i>	<i>nem</i>
<i>...</i>			<i>szol-</i>
<i>nem</i>			<i>gálsz</i>
<i>hajol-</i>			<i>többé</i>
<i>nak</i>			<i>nekik.</i>
<i>ezután</i>			
<i>neked</i>			

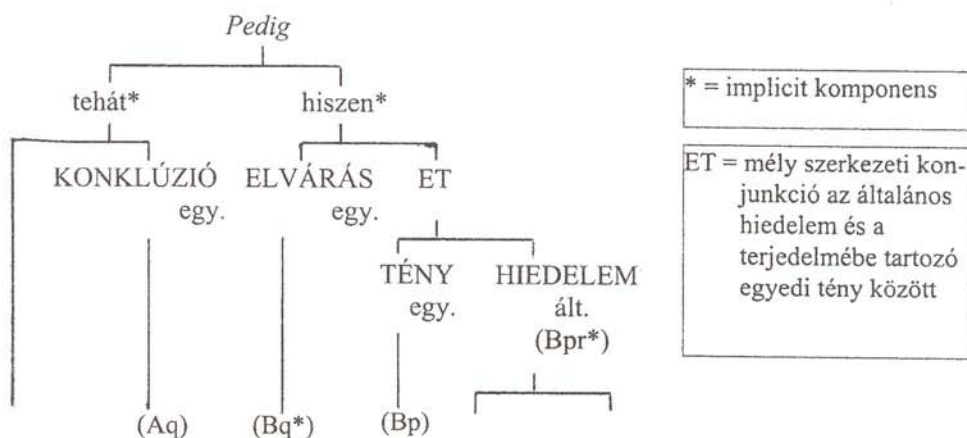
[II]

<i>istenek</i>	<i>Pedig</i>	<i>nem</i>	<i>szol-</i>
<i>...</i>	<i>te</i>		<i>gálsz</i>
<i>nem</i>			<i>többé</i>
<i>hajol-</i>			<i>nekik.</i>
<i>nak</i>			
<i>ezután</i>			
<i>neked</i>			

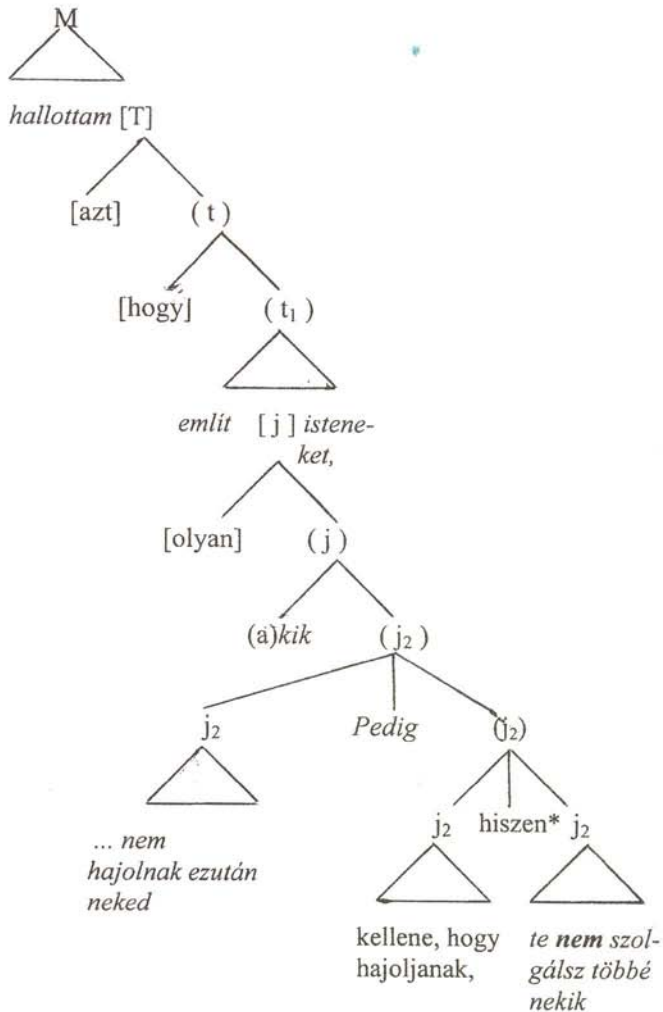
b) Ha szemantikai-pragmatikai komponenseivel együtt, azaz értelemszerkezeti keretben vizsgáljuk a versrészlet gondolatmenetét, akkor már lényeges különbséget találunk az elvileg lehetséges két mondathangsúly között. Ha egyetlen főmondat, a *hallottam* alatt véljük elhelyezkedni a megengedő szerkezetet, akkor a mondathangsúly csupán a tagadószóra eshetik (*te nem szolgálsz többé nekik*). Ezt kontextusával együtt szemlélteti a [III] ábra a következő oldalon. A [III]-ban ábrázolt megengedő szerkezetet részletesebben mutatja az alábbi, [IV] ábra.

[IV]

<i>istenek</i>	kellene,	<i>te nem</i>	Ha valaki	akkor
...	hogy	<i>szol-</i>	nem	annak az
<i>nem</i>	hajoljanak	<i>gálsz</i>	szolgál az	istenek
<i>hajolnak</i>		<i>többé</i>	istenek-	hajolnak.
<i>ezután</i>		<i>nekik</i>	nek,	
<i>neked</i>				

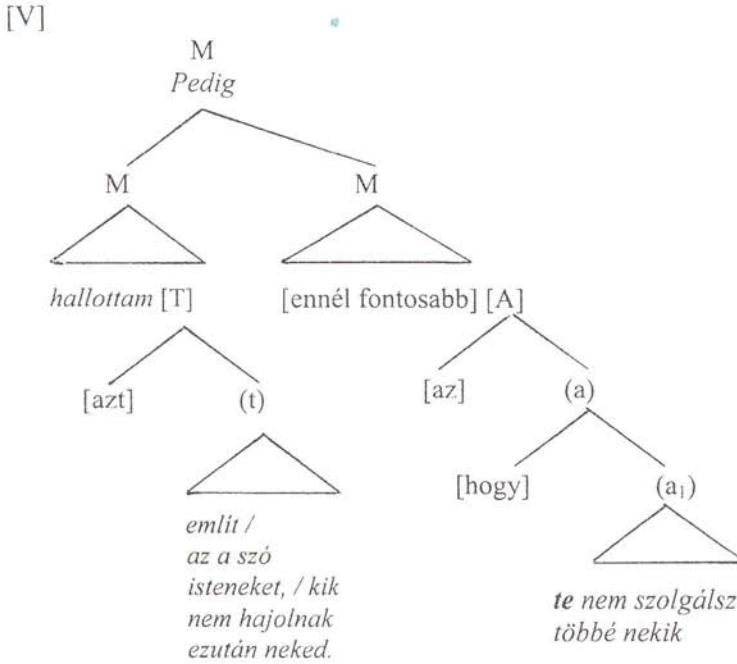
[III]

B) A megengedő viszony szempontja

Mivel a költő (illetőleg a kritikai kiadás) a mondathangsúlyt dőlt betűkkel a *te* lexémán jelöli, a versszak gondolatmenetében egy olyan megengedő szerkezetet kell feltételeznünk, amely a fókuszban álló *te* névmással szerepel együtt. Ehhez az értelmezéshez, miként az alábbi [V] ábrán látható, egy

második, implicit főmondat (a szemantikában: '(szub)világalkotó propozíció') szükséges (Petőfi 1991. 33).

2. Második válaszom a kérdés második feléhez kapcsolódik. Hol, az értelemszerkezet mely komponensei között van az az ellentét, amelyet a *de* kötőszó jelöl? Egyáltalán milyen ellentétet: megszorító, vagy pedig megengedő ellentétfajtát jelöl itt a *de*?

*Most már értelek.
Pörös felek
szemben álltunk, de te szintén
más ügyben, más talaj felett
tanuskodtál, mint én (...)*

Nem jelölhet a *de* megszorító, 'elvárástörölő' ellentétet, mert ebben az esetben az utótag konklúzió, azaz (Bq) szerepben állna; még hozzá azzal az implicit (Aq*)-gal ellentétben, amelyet épp a *de* kötőszó hozatna létre a

partnerrel. Nincs azonban olyan értelemegész, olyan ‘teljesképzet’, amelyben a *de* kötőszó a *Pörös felek / szemben álltunk* megnyilatkozásból az állító minőségű utótag (*te szintén (...) / tanuskodtál, mint én*) annak implicit, tagadó minőségű előtagját hozatná létre a partnerrel. A [VI]-féle értelmezés ezért rossz.

[VI]

(Ap)	<i>Pörös felek</i>				
	<i>szemben álltunk,</i>				
	↓				
(Aq*)	te nem tanuskodtál	<i>de</i>	(Bp)	<i>te szintén (...)</i>	<i>tanuskodtál mint én.</i>

A [VI]-ban látható hiba valószínűsíti, hogy a *de* kötőszó ebben a helyzetben nem a két kis premissának, azaz az (Ap)-nak és a (Bp)-nek az ellentétét jelöli közvetlenül. Az ellentét ebben a helyzetben közvetlenül a két implicit konklúzió, azaz az (Aq*) és a (Bq*) között van. Az előtag implicit konklúzióját, vagyis a (Aq*)-ot ekkor a megengedő szerepű (Ap) hozatja létre: *Pörös felek / szemben álltunk* [ugyan]; s az értelemszerkezetnek ezzel az implicit tagjával együtt keletkezik a – vele ellentétes – implicit utótag.

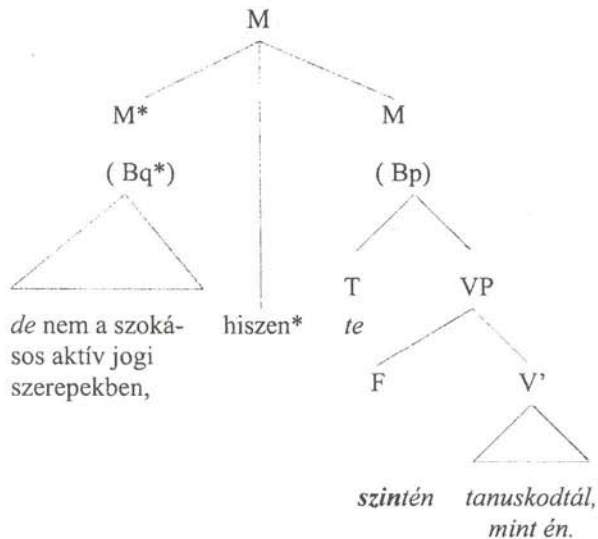
[VII]

(Ap)	<i>Pörös felek</i>		(Bp)	<i>te szintén (...)</i>
	<i>szemben álltunk [ugyan],</i>			<i>tanuskodtál, mint én.</i>
	↓		↓	
(Aq*)	a pörös felek szokásos, aktív jogi szerepeiben: mint alperes és felperes, mint vádlott és vádló;	<i>de</i>	(Bq*)	nem a szokásos aktív jogi szerepekben.

A [VII] ábrán megjelenített értelmezésnek lényegre utaló tanulsága van. Eszerint az utótag mondathangsúlya nem az explicit előzménytől függ, hanem a megengedő szerkezet egészében szereplő implicit utótagtól:

((Ap) *Pörös felek / szemben álltunk* [ugyan]),
((Bq*) *de* nem a szokásos aktív jogi szerepekben).

Ezt szemlélteti a [VIII] ábra (vö. É. Kiss 1993. 163):

Két tanulság

Valójában nem is tanulság, hiszen eléggé nyilvánvaló tény, hogy szerkezetet legalább két megfelelő eszköz együtt szereplése képes alkotni; az már inkább kérdés, hogy miféle két eszköz, s hogyan szerepel együtt. A hogyanra olyan esetben könnyű válaszolni, amelyben a szerkezetalkotó komponensek explicitek. Ha a szerkezet fő konstituensei közt implicit elem is van, akkor ennek a feltárásában csak egy elvi, azaz minden lehetséges komponenst tartalmazó szerkezettel lehet boldogulni. Ez sem szavatolja ugyan, hogy a segítségével létrehozott értelmezés jó, azt viszont igen, hogy az értelmezés műveletei ellenőrizhetők legyenek. Szemantikai-pragmatikai elemzésben ez sem kevés.

Másik tanulság levonásának lehetőségét az itteni konferencia kínálta fel. Az azonos tárgyat, vagyis a 'funkcionális mondatperspektíva' mivoltát egy leszűkített (mondattani) s egy jóval tágabb (szövegtani) keretben vizsgáló kutatók számoltak be módszertani elgondolásaikról s tanulságosnak vélt megállapításaikról. Mindkét oldal tanulhatott a másiktól. Az elemi mondat keretében folyó hangsúlyvizsgálatokban az elemzés elméleti tervezhetőséggel megvalósíthatósága-ellenőrizhetősége a legvonzóbb érték. Az élő szöveg értelemszerkezetének mondatbeli vetületeként megnyilvánuló fő- és mellékhangsúlyok egyéb szövegépítő szabályokkal/eszközökkel, pl.

koreferenciális, tartalmi-logikai stb. szabályokkal szövődnek együtt. Az egyedi szövegek tartalmazzák ugyan konstituenseik (pl. hangsúlyviszonyaik) indoklását; a kérdés csupán az, hogy a szövegkutatónak van-e alkalmas feltevése (kategóriarendszere, módszertana stb.) az aktuálisban megnyilvánuló 'standard' felismerésére. E fontos vonatkozásban – lásd erről Petőfi S. János érvelését – a szövegkutatásnak hasznos partnere az elméleti keretben vizsgálódó mondatkutatás (Petőfi 1997. 220–224). Aki ebben eddig kételkedett volna, azt az itteni konferencia, ha teljesen meg nem győzte is, remélhetőleg elgondolkoztatta.

Hivatkozások

- Békési Imre 1986. *A gondolkodás grammatikája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Békési Imre 2001. *Osztatlan filológia*. Szeged: Tiszatáj Könyvek.
- József Attila 1982. *Összes Versei 1-2*. (Kritikai kiadás, közléteszi Stoll Béla) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1993. A magyar mondat szerkezet típusáról. *Magyar Nyelv* LXXXIX. 2.sz.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondattan*. 1-3. k. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. (Vö. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXVII [1983], 39–48.)
- Petőfi S. János 1991. A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása. *Szemiotikai szövegtan 2. k.* (Szerk. Petőfi S. János – Békési Imre) JGYTF Kiadó, Szeged
- Petőfi S. János 1997. Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. k. Mondattan. Szemiotikai szövegtan 10. k.* (Szerk. Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László) JGYTF Kiadó, Szeged

BÜKY LÁSZLÓ–FÜKÖH BORBÁLA Szövegszerkezet és aktuális tagolás (Weöres Sándor-versekben)

A XIX. század második felében Brassai Sámuel nyelvészeti munkáiban több helyütt is elmondja hogy a “[...] mondat szavaival jelölt eszmék: a) tudottak, b) nem tudottak”, illetőleg: “A mondat természete szerint a mondó újságolni akar a hallónak: ez áll; de az is áll, hogy újságát tisztán meg akarja értetni vele” (Brassai 1888: 21, 29). Brassai voltaképpen azt a jelenséget fedezte föl, amelyet a majdani prágai iskola nyomán fókusz–háttér tagolásnak szokás emlegetni (szemben a topic–comment tagolással, l. Kiefer 1997: 114). A szövegtani kutatások nyomán a jelenségnek egyre-másra megmutatkoztak és megmutatkoznak a szövegmondaton, illetőleg a megnyilatkozáson kívüli tulajdonságai, illetőleg a hírértékkel összefüggő kérdései (Beaugrande–Dressler 1981/2000: 112–3; 184–210). A hazai tudományosságban költői szövegművek formai és mondattani kérdéseinek Elekfi (1986) szentelt monográfiát, Wacha (1995) a mondat aktuális tagolását a történeti szintaktika keretében mutatja be.

Az az intuíció, amelyet úgy szoktak kifejezni, hogy a szöveg lényege, vagyis a szövegtéma, a szövegegész ismeretében ragadható meg, illetőleg a szövegegész ismeretében érti meg a befogadó, hogy miről szól a szöveg(mű), amint már Bánréti 1979 e kérdést taglalta. Magát a kontextust a beszélőnek a szöveghez rendelt és kapcsolt feltevéseivel és azzal jellemezhetjük, amit a beszélő a hallgatóra vonatkozóan elképzel és feltételez. E háttérfeltevések mellett magából a szövegből következő tartalmi kognícióval is számolni lehet és kell. “A téma a keletkezés adott pillanatához alkalmazkodó jelek bonyolult, dinamikus rendszere. A téma a keletkezőben levő tudat reakciója a keletkezőben levő létre. A jelentés a téma megvalósulásának technikai apparátusa” – tartotta Bahtyin/Volsinov (1929/1986: 264). Mindemellett a szövegtéma fölfogása, megértése mégsem egészen kogníciós művelet, hiszen a nyelvhasználati szabályok ismeretének technológiai segítsége nélkül a szövegtéma kifejtését sem lehet megvalósítani. Efféle jelenséget kísérelt meg leírni Büky–Korchmáros (1998) és Fűköh (2001). “A nyelvi jel lényegéhez tartozik a reláció, vagyis a legtágabb értelemben vett asszociáció, tehát nemcsak a pszichologizmus korában túlhangsúlyozott képzetasszociáció, hanem abban az értelemben véve, hogy intenció, azaz célirányos realizálódás révén különféle viszonyokat teremt és idéz fel[...]” – mondja Elekfi (1973: 83). Efféle célirányos megvalósulásoknak

tarthatók a költői szövegművek, amelyek nemritkán sajátos szövegtéma(ka)t tartalmaznak.

A téma-réma elkülönítésére a hangsúlyviszonyokat vettük figyelembe, illetve a vershelyzetből adódó már ismeretes és ismeretlen elemeket. Tehát téma nemcsak a kontextusból ismerhető elem lehet, hanem „olyan mondatrész is, amely a szűkebb vagy tágabb konkrét környezet valamely ismert vagy egyértelműen azonosítható jelenségére utal” (É. Kiss 1983: 12). Végeredményben a szövegegész saját felépítettsége alapján határozzuk meg a tagolás módját, ezért alkalomadtán a szófaji és mondattani szempontok nem elsődlegesek. Ezért névelőtlen főnév is lehet téma, illetőleg az állítmány határozói bővítménye is.

Az első Weöres Sándor-vers a Rongyszőnyeg című vershalmaz kilencvenkilencedik darabja (Weöres 1970: I, 406) a téma-réma szerkezet áttekintése után láthatón a *galagonya*, a *tüske*, a *szél* és a *Hold* szavak által jelzett dolgok köré csoportosuló témákból áll. Ezek azok a dolgok, entitások, amelyekről a mondó (a beszélő, a költő) állít valamit. Ilyenképpen ezek szervezik a verset. A kontextus voltaképpen megszabja, hogy a téma miből és honnan vehető. Ami kontextuálisan kötve van, az a szövegmondat témája, ami kötetlen: a réma. Kiefer (1983: 223) a “kontextuálisan kötött” és a “kontextuálisan kötetlen” kifejezéseket használja a már ismeretes és az új információ jelölésére. S ha most áttekintjük a versből az állításokat – *izzik, zúg, szalad ide-oda, reszket, fátylat ereszt, lánnyá válik, sírni kezd* – mondhatjuk, ezek ugyan új hírek a témákról, ám szinte mindegyik úgy következik a témára, hogy a befogadónak nem okoz kogníciós nehézséget appericipiálásuk. Legfeljebb a *lánnyá válik* az az állítás, amely egy, a valóságos természethez képest nem értékelhető, természettudományi ismereteink szerint efféle lánnyá változás nem lehetséges. Azonban ismereteinkben bőséggel van efféle átváltozásra példa az európai műveltségkörben maradván a Kalevalától vagy Homérosztól (mondhatni) e galagonyalányig, s éppen ezért nem tartjuk zavarónak, törésnek ezt az állítást a többi között. A szövegtéma mindezek által tehát koherenciát mutat, a koherenciának feltétele, hogy a szövegben egymást követő nyelvi jelek jelentésének legyenek olyan összetevői, amelyek egymással összeegyeztethetők (Balázs 1992: 422). Ez bizonyos vonalvezetést ad, a témaként említett névszók az *ősz* és az *éjjel* mint vezérfonal (vezérévszak és -napszak, ha volna ilyen kifejezés) szabják meg az irányultságot. A harmadik versszak az a rész, ahol csak rémákat találunk explicit módon kifejtve, de minden esetben a befogadó tudatából kiegészíthető ezek referenciája. Az aktuális tagolás jól mutatja, hogy a témák és rémák száma szinte minden szövegmondatban azonos, egymással

párhuzamosan jelennek meg, vonulatot alkotnak. A harmadik versszak az a rész, amelyben csupán rémákat találunk explicit módon kifejtve, ám ezek referenciája minden esetben a befogadó tudatából kiegészíthető. A szemantikai összefüggést az első versszak első rémája biztosítja: *ősz éjjel izzik*. Az egymást immár tartalmilag felidéző fogalmak, meghatározzák a vers további vonalát: az ősz és az éjjel köré csoportosul a magány, a sírás, a szél.

A vers lezárásakor az első versszak változatlanul ismétlődik, tehát redundanciát hoz létre (Szegedy-Maszák 1980: 80) Azonban ha a formát az általa betöltött szereppel együtt vizsgáljuk, akkor nem tekinthető felesleges ismétlődésnek, hiszen kitágítja a verset, időtlenné teszi, ugyanakkor be is zárja egy nyelvi keretbe, amely hagyományos nyelvi szerkesztésmód (nem is szólva más művészeti ágakról, amelyek a keretet használják). A téma-réma felépítés ebben a versben tehát megfelel a szövegtéma kifejtésének (ábrázolásának?), az összeegyeztethető téma-réma elemrendszer a szövegtéma-szavakra épülve alakítják szerkesztményként a szövegegészt. Az természetesen más kérdés, hogy a befogadó képes a szöveghez hozzárendelni a lexikális anyag kínálta értelmezési lehetőség mellett akár több különböző értelmezést is. Az irodalmi elemzés, a verselemzés a legkülönböző eredményre juthat, s ezek az elemzések mindegyike elfogadható lehet; Kenyeres (1983: 193) a költemény "varázsos, lebegő líraiságá"-ról ír, illetőleg arról, "hogy a vershatás titka, a nyelv és a ritmus [egy sorképző daktilus és a proceleusmaticus] sejtelmes szövetsége valahol mélyebb rétegekben keresendő". Tamás (1978: 144) véleménye szerint "[...]a mesék varázssága vagy a gyermeki naivitás bája, gyöngédsége, s mondókák friss perdülésű ritmikája finomítódik benne míves munka nyomán apró remekmű szerkezeti tényezőjévé." A vers e megállapításoktól némely szempontból elütő értelmezését l. Büky 1997. – Egyébként Weöresnek ezeket a verseit, a Magyar etüdöket, illetőleg a Rongyszőnyeg ciklus darabjait elemezve az irodalomtudomány sok egyéb jellemző, így a játékosság mellett nonszensznek is tartja (Kenyeres 1983: 160–4, 193–5).

<i>Őszi éjjel</i>	R ₁ —
<i>izzik / a galagonya //</i>	T ₁
<i>izzik / a galagonya</i>	R ₁ —
<i>ruhája. //</i>	T ₂
<i>Zúg / a tüske, //</i>	R ₃ — T ₃ (=T ₂)
<i>szél / szalad ide-oda, //</i>	T ₄ — R ₄ (→T ₂)
<i>reszket a galagonya magába. //</i>	R ₅ (→R ₁)— T ₁
<i>Hogyha a Hold rá /</i>	T ₆ — (→T ₁)
<i>fátylat ereszt: //</i>	R ₆
<i>lánnyá válik, //</i>	R ₇ — (T ₁)
<i>sírni kezd. //</i>	R ₈ — (T ₁)
<i>Őszi éjjel</i>	R ₁ —
<i>izzik / a galagonya //</i>	T ₁
<i>izzik / a galagonya</i>	R ₁ —
<i>ruhája. //</i>	T ₂

N. B. Az elemzésekben az aláhúzás a téma (T) szakaszát jelöli; a // jelzi az elemzés közlési egységeinek (szabad mondatainak) tekinthető részek határát; / a metszet helyét jelzi; az R a rémát; az alsó jelzőszámok egyszerű előfordulási sorszámok az azonosságok és különbségek szemléltetésére.

A második Weöres-vers arra szolgál például, hogy a szövegműnek olyan nyelvi felépítése is lehet, hogy sem a lexikai, sem a (szöveg)grammatikai és a (szöveg)pragmatikai anyag voltaképpen nem igazítja el a befogadót, mit is kíván – Brassai Sámuel kifejezésével szólván – a mondó közölni a hallóval, és miről. Jóllehet a szövegség minden szokásos ismerve föllelhető, a téma-réma fölépítés átlátható, a költői szövegmű nem koherens olyatén módon, amint az előző volt, a témaláncolat és a ráfonódó rémaépítmény nem egységes koherenciájú. A vers a Rongyszőnyeg-sorozat huszonkilencedik darabja (Weöres 1970: I, 374).

A befogadó a referenciákat ki tudja egészíteni, ennek alapján: lehetséges, hogy egy fát ládába ültetnek, a fákról pedig termést szoktak szedni, de olyan értelmet nem lehet ezen megnyilatkozások mögé vetíteni, amilyent a hétköznapi

élet tapasztalata kínál. Éppen ezért ami például a *Sáriká*-t illeti, a szó tulajdonnév lévén téma, mégpedig olyan, amelynek minden lehetséges világban van vonatkozása. Az *alma*(fa), a *dinnye* anyagnévnek fölfogva szerepel, az egyik állítás az *almafá*-ról (múltban való) létezése, a másik pedig egyedi dologra való vonatkozása. S éppen ennek alapján tudható, hogy az almafa nem ládában nő, hogy nem lehet rajta dinnyét szedni. A dinnyéről is elmondható, nem almafáról szedik, továbbá annak is viszonylag csekély a hírértéke, hogy e dinnyeszedés délután történt, minthogy más napszakban is ugyanilyen valószínűtlen lenne e szorgoskodás. – A galagonya-vers értelmezésében a Büky 1997 férfiúi és női princípiumokat említi, s valamilyen szexuális történést gyanít a háttérben, nos: a népdalszimbolika idevonásával effélével ebben az esetben is számolhatni. A ládika lehet az esemény helye, az *almafa*, a *dinnye* lehetnek a nemiség jelképei, e “termések” leszedésének folyamata a szerelmi játék szemérmes átírása. Efféle motívumot másutt is olvashatunk Weöresnél: »“Sűrű lomb közt piros almák a fán, | gyere szedjük le az ágról, babám!” | “Nem megyek, édes, nem ereszt jó anyám, | otthagynom én a piros almát a fán.”« (Magyar etüdök, 66; Weöres 1970: 91); “Termő ékes ág, te, | jó anya, | életemnek első | asszonya[...] (Anyámnak; Weöres: 160); ezt Tamás (1974: 43) “[...] a Mária-énekek rajongó, már-már az elragadtatás magaslataiba szárnyaló[...]” versnek látja, s tegyük hozzá, a Mária-énekek nemritkán a szerelmi líra pótlásaként jöttek létre. Végezetül ilyen jelleg nélküli példa: “Alma alma ring az ágon, | alma álma áhítat | se érzés, se gondolat, | tiszta fény az alma-álmom” (A [betű]; Weöres 1971: 28). A költői szövegmű tehát szöveggrammatikailag és szövegsemantikailag úgy van megszerkesztve, hogy ráérthető a szöveganyag nyelviségén kívül valami más is, aminek nincsen közvetlen, nyílt kifejezése. Zenei párhuzamot véve magyarázatul: ez olyan nyelv megoldás, mint például a dúr hexachord (cantus durus), amelynek szerkezeti rendszere mindig ugyanolyan, magának a zeneműnek azonban egészét az is befolyásolja, hogy e dúr hangnem milyen transzpozícióban jelenik meg (C-dúrban, F-dúrban é. í. t.). Visszapillantva a galagonya-versre, abban a (lírai) történések, vagyis a rémát hordozó állítások lényegében megfelelnek a valóságviszonyoknak, a lánnyá válás állítása pedig az efféle átváltozásokról meglévő társadalmi–kulturális tudás(keretek)nek. Itt mindössze az időjelölés (*délután*) és a *beszakadt a ládika* eseményisége értelmezhető a lehetséges világ kategóriájának bevonása nélkül, e tekintetben tehát akohereciát állapíthatunk meg, jóllehet a téma–réma fölépítés (mint a példának említett dúr szerkezet) megvan, s minden különösebb nehézség nélkül felfogható; azonban nem tudunk a szövegműből belső irányítást kapni arra nézve, milyen transzpozicionálást kell végrehajtani a kognitív megértés

érdekében. Eme helyzet adja annak lehetőségét, amiről nem egy költő nyilatkozott már, Weöres Sándor is leírta, hogy nemcsak az ember olvassa a verset, a vers is az embert, ami úgy értendő, hogy a nyelvi szerkesztmény a maga egészében mindössze kerete, hordozója valamely világtudásnak. (E világtudás esetenként lehetséges világról való tudás birtoklását jelenti, vagy azt is.)

<i>Volt / egy szép ládika, </i>	T_1-R_1
<i>nőtt / benne / egy almafa, </i>	$R_{2a}-T_2 (\rightarrow R_1) - R_{2b}$
<i>én / azon az almafán </i>	$R_{3a}-T_3 (\rightarrow R_2)$
<i>dinnyét szedtem délután. </i>	$- R_{3b}$
<i>Nagyot ugrott / Sáríka </i>	R_4-T_4
<i>beszakadt / a ládika. </i>	$R_5-T_2 (\rightarrow R_1)$

A harmadik költeménynek van címe: Keresztöltés (Weöres 1970: II, 385). Minthogy ez kópvers, eredeti formájában ez az írás látványa:

<i>kövér</i>	<i>béka</i>	<i>tavon</i>	<i>hintáz</i>
<i>árnyék</i>	<i>moccan</i>	<i>akác</i>	<i>ágán</i>
<i>habos</i>	<i>virág</i>	<i>szírom</i>	<i>ezer</i>
<i>csillag</i>	<i>mellett</i>	<i>felhő</i>	<i>fátyol</i>

A verset többféleképpen lehet olvasni. Török (1983: 314–7) az olvasási lehetőségeket részben már leírta, megszámozta a szavakat, s a keresztöltésnek (a kézimunkafajtának) megfelelő irányú olvasási utasítást ad, de azt is megmondja, hogy a vers címe voltaképpen “az olvasás irányára vonatkozó költői utasítás”. Arról nem ír, hogy feltételezhető szövegmondatokat előzetes ismereteink és bizonyos előfeltevések irányítják, ám maga is ezekkel ad olvasatot, például: “[...] csak így lehetséges, hogy »tavon akác[fa] hintáz [a saját] ágán«, csakis a tükörkép mutathatja, hogy az ág hintáztatja a törzset” (Török 1983: 315). S valóban: a lehetséges olvasatok olyan előismerteken alakíthatók ki, amelyeket a témahordozó szavakhoz vagy kifejezésekhez maga az olvasó rendel.

A Török Gábor által javasolt olvasási módokat még három másikkal lehet kiegészíteni. Mégpedig olyan módon, hogy az általa javasolt olvasási irányt kétféleképpen lehet folytatni: vízszintesen és függőlegesen. Emellett még mindig találunk olyan irányt, amelyet követve megkapjuk a keresztzemes öltés mintáját. Ha a sorokat vízszintesen felülről lefelé, majd lentről felfelé olvassuk, majd a végéről visszafordulva az ellenkező irányt követjük a két vonalvezetés

így is keresztöltéssé áll össze. A szöveg képvers volta megengedi, hogy akár a végéről is kezdhessük az olvasást. Ezt a módot követve az egész versszövegből lesz a keresztöltés.

A szavak szemantikai hátterei adnak helyt annak, hogy az olvasó tudatában össze lehet kötni őket, bármilyen sorrendben is olvassuk össze a szavakat. Így lehet az, hogy a főnevek közül mindegy, hogy melyik áll témaként, mindig koherens olvasatot kapunk. A rémák, amelyek lehetnek igék vagy névszók, minden esetben az ismereteinknek megfelelően kapcsolódnak ezekhez a főnevekhez, így egy lehetséges világba illeszthetők be.

Például: a *kövér árnyék*, amelyről tudjuk, hogy nem más, mint egy kövér kecskebéka árnyéka, még akkor is, ha nincs előtte a *béka árnyék*. A *virág* lehet az akác virága, de lehet tavirózsa is a tavon, amely mellé lehullottak az akác szirmai. Így lehet a *habos* melléknév jelzője a virágnak és a vízben tükröződő csillagnak, ha ráhullnak az akác szirmok. Ugyanígy a *felhő fátyol* lehet az égen, lehet az akác sok kis virága a tó fölött, vagy a lehullt virág szirma is, amely úgy alkot ezer felhőfátyalt, hogy a víz simaságát a behullt szirmok megtörik, ezerfelé szórva a fényt. Az olvasás irányától függ, hogy a *béka* és a *moccan* szavakból álló mondatban emocionális vagy racionális formát mutat. Ettől függően lesz a kép csendéletszerű, vagy az emocionális sorrend esetében mozgalmas.

A három szövegmű aktuális tagolásának áttekintése után elmondhatjuk, hogy téma–réma tagolás minden esetben a szöveg szerkezeti felépítését alakítja, mégpedig az első versszövegben a legegyszerűbb módon. Ez azt jelenti, hogy bizonyos témák köré szerveződik a nyelvi anyag, az egyébként általunk különösebben meg nem vizsgált korrefenciális viszonyok is ezt mutatják, hiszen a témák számozásával az azonosulásuk jelölésével ezeket igyekeztünk láthatóvá tenni. A második versben az aktuális tagolás ugyancsak az előbb elmondott módon valósul, ám a vershez rendelhető interpretáció vagy interpretációk a szöveg és a befogadó között jön vagy jönnek létre, még hozzá abban a lehetséges világban, amelyet az olvasó rendel hozzá. Az utolsóban pedig azt mutattuk be, hogy a mindenkor olvasó alkothatja magukat a mondatokat is aktuális tagolásukkal együtt, amelynek vagy amelyeknek alapján saját kogníciója szerint értelmezi azokat, illetőleg a szövegegészt. Az aktuális tagolás tehát minden esetben a szöveg szerkezeti felépítését vezérli, úgy, hogy magában a szövegben jelöli ki az értelmezés alapját e szerkezettel irányítva a lehetséges olvasatokat.

Az olvasás iránya nyilakkal van jelölve.

<i>Kövé</i> <i>béka</i> <i>tavon hintáz</i> ,	$T_1 \rightarrow R_1$
<i>árnyék</i> <i>moccan akác ágán</i> ,	$T_2 \rightarrow R_2$
<i>Habos virág</i> , <i>szírom</i> <i>ezer</i> :	$T_3 \rightarrow R_3$
<i>csillag mellett felhő fátyol</i> .	$(T_3) \rightarrow R_4$

<i>Kövé árnyék</i> , <i>habos csillag</i> ,	$R_1 \parallel R_2$
<i>béka</i> <i>moccan virág mellett</i> ,	$T_1 (\rightarrow R_1) \rightarrow R_3$
<i>Tavon</i> <i>akác szírom felhő</i> ,	$R_4 \rightarrow T_2 (\rightarrow R_2)$
<i>hintáz ágán</i> <i>ezer fátyol</i> .	$R_5 \rightarrow T_3 (\rightarrow T_2, R_2)$

Z Z

<i>Kövé béka árnyék</i> <i>moccan</i> ,	$T_1 \rightarrow R_1$
<i>habos virág</i> <i>csillag mellett</i>	$T_2 \rightarrow$
<i>Tavon hintáz</i> . <i>Akác ágán</i>	$\rightarrow R_2 \parallel R_3 \rightarrow$
<i>szírom ezer</i> : <i>felhő fátyol</i> .	$T_3 (=T_2) \rightarrow R_4 (=T_2, T_3)$

Z
Z

<i>Kövé béka árnyék</i> <i>moccan</i> ,	$T_1 \rightarrow R_1$
<i>tavon hintáz</i> . <i>Akác ágán</i>	$(T_1) \rightarrow R_2 \parallel R_3 \rightarrow$
<i>habos virág</i> , <i>csillag mellett</i>	$T_2 \parallel R_4 \rightarrow$
<i>szírom ezer</i> : <i>felhő fátyol</i> .	$T_3 (=T_2) R_5 (=T_2, T_3)$

W

<i>Kövé árnyék</i> , <i>habos csillag</i>	$R_1 \rightarrow$
<i>Mellett</i> <i>virág</i> , <i>moccan</i> <i>béka</i>	$T_1 \parallel R_2 \rightarrow T_2$
<i>tavon</i> <i>akác szírom felhő</i>	$R_3 \rightarrow T_3 (=T_1)$
<i>fátyol ezer ágán hintáz</i> .	$(T_3) \rightarrow R_4$

<i>Fátyol ezer ágán hintáz</i>	R_1 —
<i>Tavon akác. Szirom felhő</i>	$T_1 R_2$ —
<i>mellett virág, moccan béka: </i>	$T_2 R_3$ — T_3
<i>Kövér árnyék, habos csillag.</i>	(T_3) — $R_4 (T_2)$ — R_5

Irodalom

- Bahtyin, Mihail Mihajlovics/Volsinov 1926/1986. Marxizmus és nyelvfilozófia. In: *A beszéd és a valóság*, Budapest, Gondolat, 193–350.
- Balázs János 1992. A szöveg szemantikai szerkezete. *Magyar Nyelv* 88, 421–5.
- Bánréti Zoltán 1979. Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. *Magyar Nyelv* 75, 406–15.
- Beaugrand, Robert de–Wolfgang Dressler 1981/2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. H. n., [Budapest,] Corvina.
- Büky László 1997. Stílus és értelmezés. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus: Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 109–13.
- Büky László – Korchmáros Valéria 1998. Egy Karinthy-vers aktuális tagolása. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 42/2, 35–44.
- Brassai Sámuel 1888. Szórend és akcentus. In: Gyulai Pál (szerk.): *Értekezések a Nyelv- és Irodalomtudományok köréből* 14/9, 1–60.
- É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *Nyelvtudományi értekezések*, 116, 12.
- Elekfi László 1973. Közlélmélet, grammatika, aktuális mondattagolás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 9, 65–83.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*. Budapest, Akadémiai.
- Fűköh Borbála 2001. *Arany János: Vörös Rébék. A ballada szövegszerkezeti vizsgálata – különös tekintettel az aktuális tagolásra*. OTDK-dolgozat, kézirat, Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Kenyeres Zoltán 1983. *Tündérsíp. Weöres Sándorról*. Budapest, Szépirodalmi.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai.
- Kiefer Ferenc 1997. Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41, 113–8.

- Weöres Sándor 1970. Egybegyűjtött írások I–II. Budapest, Magvető.
- Szegedy-Maszák 1980. A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván–Veres András (szerk.): *Ismétlődés a művészetben*. Budapest, Akadémiai, 77–159.
- Török Gábor 1983. *A pecsétek feltörése. Mai líránkat olvasva*. Budapest, Magvető.
- Wacha Balázs 1995. A mondat aktuális tagolása. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II/1–2*, Budapest, Akadémiai, 121–54.
- Weöres Sándor 1970. Egybegyűjtött írások I–II. Budapest, Magvető.
- Weöres Sándor 1971. [Versek az ábécé betűire]. In: Paolo Santarcangeli: *A betűk mágiája*, Budapest, Európa.

NAGY L. JÁNOS

Miért főhangsúlyosak Weöres szövegmondatai?

1. Elvi kiindulásként a két alapterminust választom: 'főhangsúlyos szövegmondatok' elemzése következik. A kifejezés első eleme a mondathangsúlyos szerkezetekre utal: gondolatmenetünk alábbi vizsgálataival tehát a szakaszhangsúlyok közül kiemelkedő mondathangsúlyt keresi és értelmezi. A 'szövegmondat' terminus értelmezéséhez l. Petőfi Sándor János és Benkes Zsuzsa kötetét (Petőfi –Benkes 1999.), didaktikai szempontból Bácsi János tanulmányát (Bácsi 1992), Nagy L. János tanulmányát (Nagy L. 1999.).

A címben jelölt vizsgálati korpusz Weöres Sándor prózája, s ebből messze ható következmények fakadnak. Ezek közül a legfontosabb az, hogy vizsgálati egységeinek, azaz szövegmondatainak közegében a szövegszervező tényezők elsősorban nem nyelvi természetűek. Hogy tehát mely komponensek lesznek főhangsúlyosak, melyek nem, azt elsősorban a kompozíciós összefüggésekből lehet levezetni. Ezek szerint a kompozíciós összefüggések szerint feltehetjük, hogy a narratív természetű szöveg egészen más téma-réma tagolódási mintákat követ, mint az argumentatív textus.

A kutatás arra irányul, hogy leírja: melyek a főhangsúlyokat meghatározó tényezők. Nem valószínű, hogy eljuthatunk ebben a gondolatmenetben a teljes megoldásig. Ugyanakkor legalább addig elvezethet elemzésünk, hogy szükség van a rendszermondati megközelítésen kívül szövegmondati megközelítésre is. Ilyen módon az Új magyar nyelvtanhoz képest is, a Magyar grammatikához képest is más utat követünk. Az előző Deme Lászlónak a koncepciójából a topik-predikátum elemzésben a mondat egylényegűségét, ebben való követését; a második ugyancsak Deme Lászlónak az ige központi szerepét hangsúlyozó elvét, az alany igének alárendelt minősítését veszi át. A rendszermondat-szövegmondat megkülönböztetés alapján nem elégszünk meg a mondatnak mint szövegmondatnak az elméletével: a mindenkori szövegben létező mondat természetesen grammatikai szabályokat is követ, s eszerint van rendszermondat-arca is; ugyanakkor a szövegben megjelenő mondatként aktuális szórendje, jelentése = szövegmondat-arca is van.

Teljes tudatossággal valljuk: a szövegmondatok főhangsúlyainak vizsgálata önálló irányt igényel. Ennek az önálló iránytnak az elvi alapja a szövegtípusonként elméletileg szükséges elemzés, s reményeink szerint ezek a szövegtípusonkénti elemzések teszik lehetővé a szövegfajok szerinti vizsgálat

általános(abb) vagy általánosítható eredményeit. Feltevéseink szerint az ilyen koncepciójú szövegmondattan az aktuális mondatnak mindenkori rendszermondattal-arcán és szövegmondattal-arcán kívül a poétikai szövegmondattal-arcát is mutatja majd. Ebben a poétikai megközelítés a legtágabb értelemben a szövegtípushoz, szövegfajta-hoz való tartozásban mint gyűjtőfogalomban összefoglalható tényezőket tekinti a legfontosabb(ak)nak. A téma-réma tagolás hagyományain kívül elemzésünkben elsősorban a szakaszhangsúlyok és a főhangsúly egymással való szembeállítását, s az egyes szövegmondatok főhangsúlyainak egymásra vonatkoztatását, a főhangsúlyoknak a szövegértelmet szervező szerepét vizsgáljuk.

A filológus pontosság érdekében jegyezzük meg, hogy elemzéseink két textust fognak át: A teljesség felé és a Bolond Istók című szövegeket. Az Egybegyűjtött írások közli A vers születése című értekezést is; – minthogy szerzője doktori értekezésnek írta, itt nem foglalkozunk vele. Ugyancsak kihagyjuk a Weöres-textusok közül a verses formájúakat: a líra poétikai tényezői újabb szempontokkal gazdagítanak a figyelembe veendő komponenseket, s egyszersmind bonyolultabbá is tennék a vizsgálatot. Ilyen módon Weöres verses szövegdarabjainak prózai részleteit is figyelmen kívül hagyjuk, hiszen az adott részletek sok szálon kapcsolódnak a ciklusuk / részegészük verssorokba tördelt anyagához.

Az idézetek írásmódja megfelel az Egybegyűjtött írások közlésmódjának, számos esetben Weöres egyedi helyesírásának.

Gondolatmenetünkben előbb a két prózai textus két-két darabjának mikroelemzését, majd mindkét szöveg egészének közös és eltérő vonásait tárgyaljuk.

2. Az alábbiakban tekintsünk két-két részletet a tárgyalandó prózai írásokból. Ezek közül az elsőként vizsgálandó szövegdarabok a munkák tulajdonképpen bevezetői. (A Bolond Istók Prológusnak nevezi, A teljesség felé nem ad neki címet.)

PROLÓGUS

Ez a művecske, mint minden Bolond Istók történet, tulajdonképpen önéletrajz-féle, bár a benne szereplő alakoknak, történéseknek semmi° adatszerű kapcsolatuk nincs° az élettemmel. Mégis: itt minden helyzet, minden mozzanat saját sorsomat tükrözi álom-messzeségből. Arról próbáltam beszélni itt, ami az életemből el nem mondható, nem mintha titok volna, hanem, mert szavakba nem

fér; a valóság mögötti valóságot, az események benső, igazi arcát **csak így** lehetett valamennyire is megrögzíteni, elmondás helyett talán megéreztetni.

Egy épületnek nem a megtapintható vakolat és téglá a lényege, hanem a megfoghatatlan tartóerő; egy szekeret hiába vizsgálunk, **nem** leljük meg azt, ami gördülésre és teherhordásra alkalmassá teszi; ugyanígy emberi életünkben sem az a fő, hogy tegnap hol voltunk, és ma mit teszünk, hanem életünk tértelen-
időtlen alapállománya, melynek a cselekvések és szenvedések csak felületi fodorozódásai. De **ki** tudna erről igazán beszélni, róla véglegeset mondani? Ha e hat éneken keresztül csak éreztetni tudnám néhány pillanatra: már **az** is több, mint amennyit remélek.

2.1. A két bekezdés két témát tartalmaz. Az első a munka önéletrajzi jellegét, a második az emberi élet lényegét járja körül. A szövegmondatok szakaszhangsúlyait aláhúzás, mondathangsúlyait a félkövér betű jelöli. (Mellékhangsúlyokat a szótag utáni ° jelöli.)

Az első bekezdésben öt főhangsúlyt emeltünk ki: önéletrajz-féle – saját (sorsomat) – **Arról** – (szavakba) **nem** (fér) – **csak így** (lehetett). Az első szövegmondatban a főhangsúlyos jelző (jelzett szavával együtt) az ige előtt, a fókusz pozíció megszokott helyén található. Ugyancsak ez tapasztalható a második szövegmondatban. A harmadik szövegmondat lényegesen hosszabb, három főhangsúllyal, közülük a legfontosabb a **csak így**. Kérdés, hogy a három lehetséges variáció közül melyiket fogadjuk el: a **csak így**, a csak **így** és a **csak így** nyomatékolása három, árnyalataiban különböző megoldás. Az első értelme a 'kizárólag így'; a másodiké a 'csak ilyen módon'; a harmadiké a 'kizárólag ilyen módon'. A kezdő Arról utalószó is ige előtti pozícióban van. A folytatásban néhány szakaszhangsúly után a frazeológiai egységbe ékelődött tagadószó kapja a hangsúlyt (**nem**): a főmondat utalószavát tehát az alászerkesztett vonatkozó mellékmondatok tömbjében követi a tagadószó nyomatéka. A tömb határán pontosvessző, utána két szakaszhangsúlyt követ a főhangsúlyos **csak így** az ige előtt, s ezt három újabb szakaszhangsúly.

Felhívja magára a figyelmet ezek közül az utóbbi kettő: elmondás helyett talán megéreztetni. Az tűnik fel benne, hogy a szándéka szerint is narratív célú szöveg intenciója ez elmondással szemben a megéreztetést tartja fontosnak, - miközben elmondja majd szavakkal azt, ami - szavakba nem fér.

A második bekezdésben a mondathangsúlyos részletek: megfoghatatlan - **nem** (leljük) - (életünkben sem) **az** (a fő) - alapállománya - **ki** - **az** (is több). A három szövegmondat közül az első egyetlen halmozott hasonlat, benne kiemelt

szerpe van a nem - hanem kizáró ellentétes szerkezetnek. Mindkét fő topikkal (Egy épületnek, emberi életünkben) szemben az a legfontosabb, hogy megfoghatatlan és (tértelen-időtlen) alapállománya. Ezek a hanem után állnak, odaértett állítmánnyal, s ha ige állna a mondategységben, utánuk következnek. Mellettük mellékes mondathangsúlyok (ha nevezhetjük ilyenek) vannak, többnyire az ige előtti pozícióban (hiába vizsgálunk, alkalmassá teszi, hol voltunk, mit teszünk). Feltűnő a szakaszhangsúlya az utalósónak: **nem** leljük meg azt; – s más oldalról fontos az a hierarchia is, amely kiemeli az **az** (a fő) szerkezet mondathangsúlyát, ennek alárendeli a hol és mit szakaszhangsúlyokat. A retorikai (költői) kérdés tagadó értelme indokolja az ige előtt a mondathangsúlyt a következő szövegmondatban, értelmét pontosítja a két szakaszhangsúly: igazán és véglegesen. A befejező szövegmondat kiemeli az az nyomatékát, az éreztetni és a remélek szakaszhangsúlyával szemben.

A két bekezdés kompozíciója összefügg: az elmondhatatlan elmondásának romantikus vágya tükröződik a párhuzamukban. A szándékot erősítik az ismétlések: megéreztetni (lehetett) - éreztetni (tudnám); szinonimák: életem, sorsom - emberi életünkben, valóság mögötti valóság, belső, igazi arc - életünk ... alapállománya, igazán, véglegesen stb.

2.2. Ugyancsak prológos szerepe van - a köszönetnyilvánításon kívül – A teljesség felé bevezetőjének. Három rövid bekezdése mindössze négy szövegmondatból áll. A köszönetnyilvánítás az első bekezdés.

Hamvas Bélának, mesteremnek köszönöm, hogy megírhattam ezt a könyvet: ő teremtett bennem harmóniát. E könyv arra szolgál, hogy a lélek harmóniáját megismerhesd, és ha rád tartozik, te is birtokba vehesd.

Az itt-következők nem újak, nem is régiak: megfogalmazásuk egy kor jegyeit viseli, de lényegük nem-keletkezett és nem-múló. Aki a forrásvidéken jár, mindig ugyane virágokból szedi csokrát.

A köszönetnyilvánító bekezdésben a főhangsúly biztos, de előtte többféle lehetőség közül választottuk a nyomatékok eloszlásának jelölt módját. (Erre még visszatérünk.) Hamvas vezetékneve és a főhangsúlyos ő egymásnak megfelel. A mesteremnek értelmező természetesen ugyancsak szakaszhangsúlyt kap. Kis szünettel, önálló szakaszhangsúllyal elképzelhető a köszönöm hangzása; ezt a köszönöm és megírhattam egymásra vonatkoztatása

indokolhatja. Lehetséges az is, hogy a nyomatékos frázist követően mellékhangsúlyt kap a harmóniát.

A második bekezdésben a szakaszhangsúlyokat az arra, a megismerhesd és a birtokba (vehesd) sora adja, közöttük a párhuzamos rád és a neki megfelelő, nyomatékos te emelkedik ki. 'Grammatikájuk' különbözik: az ige előtti pozícióban álló szakaszhangsúlyos elemnek mellett a megismerhesd első szótagja, igekötője nyomatékos. A neki megfelelő második személyű (birtokba) vehesd indokolja ezt a megoldást, vö. *a lélek harmóniáját ismerhesd meg ... és vehesd birtokba.

A harmadik bekezdésben az első szövegmondatban a tagadó szerkezetek párhuzama a megfogalmazásuk és a lényegük szembeállításában kerül az olvasó elé. (A negációkban a hangsúlyok más-más módon érvényesülhetnek, az itteni jelölés csak egy a lehetségesek közül.) A de utáni tagadó formák Weöres tipikus kötőjeles írásmódjában az egybetartozást érzékeltetik. A befejező szövegmondat főhangsúlya és a megelőző szakaszhangsúly viszonya külön figyelmet érdemel. Azért is, mert a vonatkozó szerkezetben implikáció tartalma rejtőzik; azért is, mert két nyomatékkal is hangoztatható (mindig ugyane), az első elem főhangsúlyával is olvasható (mindig ugyane). Az utóbbi kevésbé valószínű a frázis hossza miatt.

A három bekezdés egymásra épülésében a topik nélkül, fókusszal induló első bekezdés, a topikkal kezdődő második és a könyv gondolataira topikkal utaló harmadik bekezdés tematikailag az ezt a könyvet - ez a könyv - az itt-következők keretét adja; s a tartalomra utalással ("rematikailag"?) a harmóniát - a lélek harmóniáját - lényegük nem keletkezett és nem múltó sorozatot tekinthetjük a kompozíció vázának.

3. A következő két bekezdés nem azonos szöveghelyről származik, az előzőktől eltérően nem megközelítőleg azonos szövegfunkcióval rendelkezik. Annak bemutatására elemezzük ezeket, hogy a szövegegész belsejében végzett mikroelemzés is rendelkezik a maga tanulságaival.

3.1. Bolond Istók

Mentünk porosan és piszkosan a többivel, mint egyszerű közemberek: Vitéz László, Paprika Jancsi, meg én. Nemzedékek sarjadtak és kihaltak, száz évek teltek el, ezer évek és mi mentünk. Hol a Nap kelt föl, hol a Hold, olykor egyszerűre látszott mind a kettő, vagy valamelyik, vagy egyik sem és mi mentünk.

Néha a sereg megállapodott, letelepedett; **hosszabb időre is volt hazánk itt-amott**. Mikor megérkeztünk a mostani földünkre, már Jégapó ükunokáinak ükunokáival mentünk. Cserélődtek körülöttünk a halandó nemzedékek és mi még most is élünk.

Itt, a Duna táján engem többnyire úgy hittak: **garabonciás diák**. A ti nagyapáitok még néha találkoztak velem, amint szürke köpenyemben ballagtam az uton, mint szegény és jókedvű vándor, vagy amint **rettentő hatalmat színelve vágattam a borús égen**. Szerettem faluról-falura járni, lányokkal tréfálni, őregasszonyokat rémíteni, nagy viharokat lengetni, de azért közben sok **jót is tettem**. Ma már **nem járok semerre**; azt sem tudom, hol vagyok. **Kőlánnya** tündért hallgatom, aki mellemben lakik, belülről simogat és folyton énekel.

(Hatodik ének, a befejező két bekezdés)

A két bekezdésben a történetmondás két tényezője irányít. Az első a cselekmény vándorlás-motívumára, a második a múlt és a jelen idő szembeállítására épül.

Az első bekezdés szövegmondataiban a mentünk a népmesék mentek, mentek, mendegéltek frázisát idézheti az olvasó elé. Az ismétlődő ige kapja a mondathangsúlyt. Ez az ismétlődés és szemantikai/pragmatikai tényezők utalnak az idő múlására: száz évek, ezer évek, nemzedékek cserélődtek, hosszabb időre, ükunokáinak ükunokáival. Az időrendben a bekezdést a még most is kifejezés zárja.

A második bekezdés egyedül Bolond Istók alakját idézi. Jellemzésében a **garabonciás diák - rettentő (hatalmat színelve) – jót (is tettem) – nem (járok) – Kőlánnya (tündért hallgatom)** nyomatékok sorjáznak. A mentünk kezdi az első szövegmondatot, befejezi a másodikikat. Első pillantásra redundáns a harmadik szövegmondat párhuzamai után az újabb ismétlése. A negyedik szövegmondat az adott ige elhagyásával, az események idejére utalással folytatja a gondolatmenetet: ezzel ikonikusan az egy helyen maradásra is utal ('ez idő alatt nem mentünk tovább'). A mentünk visszatérése a fentebb már említett idővonatkozással együtt (ükunokáinak ükunokáival) történik, s ezt a párhuzamot adja a még most is fokozással a bekezdés záró szövegmondata is.

A második bekezdésben a garabonciás diák a tematikus megjelölés, s ehhez adnak a múltból jellemző cselekvéseket a szakaszhangsúlyok és a mondatnyomatékok, különösen az infinitívuszos szerkezetek szakaszhangsúlyai és a velük szembeállított igés frázis feltűnő (de azért közben sok jót is tettem). A rövidebb szövegmondatok a folytatásban a jelenről szólnak: az elsőben a nyomaték a **nem** (járok semerre) tagadószaván van, a másodikban **Kőlánnya**

fókusz pozícióban indít. A kint – bent, múlt – jelen, negatív – pozitív, aktív – passzív szemantikai tartalom párhuzama figyelhető meg a Szerettem kezdetű és a Kőlánia kezdetű szövegmondatban. A két bekezdésben közös a múltból a jelenbe irányuló cselekvések sora, a nyomatékos elemek a felsorolással együtt szerepelnek.

3.2. A teljesség felé szövegében az alábbi darab rész - egész, a harmadik részben két bekezdésnyi; mindössze öt szövegmondat.

*Olvass verseket **oly** nyelveken is, amelyeket **nem** értesz. **Ne** sokat, mindig csak **néhány** sort, de **többször** egymásután. Jelentésükkel **ne** törődj, de lehetőleg ismerd az **eredeti** kiejtésmódjukat, hangzásukat.*

*Így **megismered** a nyelvek zenéjét, s az alkotó-lelkek **belső** zenéjét. S **eljuthatsz** oda, hogy **anyanyelved** szövegeit is **olvasni** tudod a **tartalomtól függetlenül** is, a vers **belső**, igazi szépségét, **testtelen táncát csak így** élheted át.*

(Harmadik rész, A fészek: A versről)

Az első bekezdés az **oly** utalósztót, a többször számhatározót, az ismerd ígét nyomatékolja. Közülük az első szövegmondatban talán vitathatatlan a nyomaték helye, a másik két szövegmondatban azonban nem zárkozhatunk el a tiltósók főhangsúlyos voltának feltételezése elől sem. (Nem is szólva az eredeti vagy a **kiejtésmódjukat**, **hangzásukat** lehetséges nyomatékolásáról.)

A második bekezdés nyomatékainak sora: **Megismered** – **tartalomtól függetlenül** - **csak így**. Furcsállható, hogy két nyomatékot jelöltünk ki egymás mellett, de igen nehéznek tűnt eldönteni, egyikük vagy mindkettő főhangsúlyos-e. (A csak így problémájáról már szóltunk.)

A két bekezdést mint egészet vizsgálva az indító ige fontossága egyre inkább a ki nem mondható, csupán megérezhető jelenségnek, a vers **belső**, igazi szépségét, testtelen táncát alliterációval is erősített átélésének engedi át a helyét.

4. A szakaszhangsúlyok és főhangsúlyok egymásra épülése, szóródása szempontjából a fentebb elemzett részletek bizonyos tényezői a számok nyelvén az alábbi képet mutatják: (Nem összesítettük a főhangsúlyok számát.)

	Bolond Istók		A teljesség felé		
	Prol.	össz.	Bev.	össz.	
		<i>Mentünk...</i>		<i>A versől</i>	
sz. súly	30	30	12	11	1012
főhsúly	11	13	5	7	
igék	14	28	10	8	1476

A mikroelemzésekben feltárt összefüggések kapcsán tekintettük át a két szöveget az igék száma és eloszlása szempontjából. Feltevésünk szerint lényegesen több ige szerepel a narratív textsuban, s ez a feltevésünk igazolódott is. A közel ugyanannyi betűhelyből álló két prózaanyag közül csaknem kétszer annyi ige van a Bolond Istók szövegében, s a hozzájuk kapcsolódó szakaszhangsúlyok száma is jelentősen több, mint az A teljesség felé megfelelő adatainak száma.

Az adatok finomabb analízise még karakterisztikusabb megállapításokra adna lehetőséget. Ilyen lehet a leíró részletekkel rendelkező fejezetek nagyszámú igéje mellett relatíve kisebb számú szakaszhangsúly jelentése: pl. a Bolond Istók III. énekében 525 ige, velük 270 szakaszhangsúly, IV. énekében 610 ige, velük 225 szakaszhangsúly, az V. énekben 620 ige, velük 285 szakaszhangsúly, a VI. énekben 266 ige, velük 138 szakaszhangsúly fordul elő. Ha ezt összevetjük a befejező Epilógussal, abban az 57 igével 47 szakaszhangsúly áll.

A cselekményesebb részekben az igék számának mintegy a fele a szakaszhangsúlyal hangzóké (III. és VI. ének). Az Epilógus igegazdagsága és nyomatékban bővelkedő jellege a tanulságokat levonó szövegsajátosság.

4.1. Még csak annyit: a vizsgálatok jelentős kérdéseket vetnek fel a szövegtudományban abból a szempontból is, hogy a grammatikai megközelítés hogyan tisztázhatja az ige (predikátum) után álló nyomatékos elemek, az ige (a predikátum) előtt / után is következő nyomatékos elemek, a felsorolásokkal (mind az igék vagy predikátumok, mind a nyomatékos elemek halmozásával) kapcsolatos jelenségek elméleti helyét. A szövegbeli kapcsolatok további vizsgálata a szövegtípusok belüli résztípusok finomabb és árnyaltabb eredményeihez vezethetnek.

5. Igen fontos az irodalmi szövegben a többértelműség, a többféle értelmezés lehetősége. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor számos ellenvetés hozható fel a felvonultatott példák fenti interpretálásában, beleértve a főhangsúlyok eseteit is. Az azonban elvileg nem tagadható, hogy ha bizonyos elemzések más módon ugyanúgy értelmezhetők is, azon a bizonyos módon is egymásra épülő főhangsúlyok sorával operál a szöveg interpretátora. (Vagy: hangsúlytalan, azaz főhangsúly nélküli kifejezésekkel is.)

6. A konferencia címében a 'funkcionális mondatperspektíva' kifejezés szerepel. Megközelítésünkben a szöveg egésze, a szövegtípus, a gondolatmenet felől vizsgáltuk témánkat. Ebben a megközelítésben releváns szövegépítő/szövegtagoló tényezőket kutattunk. Hogy eredményesen-e, azt mások illetékesek kimondani.

Irodalom

- Bácsi János 1992. Ó! Ió! Áció! Káció! Kommunikáció! Petőfi S. János, Békési Imre (szerk.) *Szemiotikai Szövegtan* 4: 98-115.
- Deme László 1976. *A beszéd és a nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Keszler Borbála és mtsai 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris.
- Nagy L. János 1999. A mondattan és a mondattanok. Galgóczi László (szerk.) *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció. Tanulmányok*. Szeged, JGYF Kiadó. 11-35.
- Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa 1999. *A szöveg megközelítései*. Budapest, Iskolakultúra.
- Weöres Sándor 1975. *Egybegyűjtött írások* I-III. Budapest, Magvető.

SZABÓ ZOLTÁN

Mondatszerkezetek és szövegszerkezetek stílustörténeti megközelítésben

1. Előadásom tárgya mondat- és szövegszerkezetek stílusirányzatok szerint elkülöníthető vizsgálata, amelynek célja a szóban forgó szerkezetekben rejlő irányzati sajátosságok kimutatása. Rokona ez a vizsgálat a stilisztika egy másik diakronikus ágának, a történeti stilisztikának, a stilisztikai jelenségtörténetnek: egy-egy stílárius értékű, funkciójú nyelvi elem változásaival való foglalkozásnak, ez esetben egy szerkezettörténetnek. Előadásomban azonban – mint már említettem – a vizsgálat az irányzatokat tárgyaló stílustörténet része.

Az idő rövideje miatt a vizsgálatok elvi kérdéseit, az alkalmazott módszertani szempontokat csak megemlítem, és a számomra itt fontos forrásaikat zárójelben feltüntettem.

Az egyik szféra a szinkronia: (1) a funkcionális, a kommunikációs mondat- és szövegszemlélet (Hadrovics 1969: 10, Halliday 1970, 1971, Ruqaiya Hasan 1978, Schmidt 1978: 53, Petőfi 1991, Szathmári 1996: 13-33), (2) a stílusirányzat mint struktúra (Szabó 1998: 22-24, Szabó 1999) és (3) kapcsolatai a művészeti irányzatokkal (Miklós 1968, Szili 1974, Bencze 1989).

A másik a diakronia: (1) a szöveg történetisége (Kristeva 1968, Szabó 1998: 25-31), ideértve a hermeneutika historizmusát (Gadamer 1984: 135-269, Kulcsár Szabó 1990), (2) változás-magyarzatok, elsősorban az ellentét (Szabó 1998: 25-31), valamint a másság, struktúraváltozás, illetőleg struktúra-korrekciónak és a horizont-váltás (Kulcsár Szabó 1996: 7-26).

Úgyszintén a rövidre szabott idő miatt csak három irányzat mondat- és szövegszerkezeti sajátosságait tárgyalhatjuk: a barokkét, a szecesszióét és a posztmodern stílusét.

2. A barokk szervező elve a terjedelmesség, a linearitásban való kiterjedtség, az extenzivitás. Ez a linearitásban való kiterjedtség nem egyirányú, hanem több irányban is elágazó, sőt szerteágazó, és mind a szöveg, mind pedig a mondat szerkezetére egyaránt jellemző, és mindkettő emiatt (is) bonyolult, zsúfolt és ugyanakkor mozgalmas, és feltűnően díszíti a stílust.

A barokk írásmű szövege, kompozíciója sok és sokféle részletből, betétből, a Gyöngyösi István szerinti "toldalékból" áll: fő- és mellékepezódok, tájleírások, álmok, látomások, elmélkedések, moralizálások, lírai kitérők. Ez a

sok részlet a közlést eltéríti fő vonalától, és tördeltté, kuszává teszi a mű szerkezetét.

Ezt a szerzteágazó szövegezést példázzák Gyöngyösi István epikus költeményei (pl. a Murányi Vénus, a Porábúl megéledett Phoenix) vagy Koháry István hosszú poémája, amelynek – mint a barokkban általában – a címe is terjedelmes: Vasban vert rabnak, bús elmével fáradva, versekbe vett sétálása.

A szöveg terjedelmességét alakító egyik jellegzetes eljárás a halmozás, a részletezés, példánkban a szövegnek szerzteágazó részletezésekkel való nyújtása, a képek és ugyanúgy a mindennapi szavak gyors egymásutánisága, szaporaságuk valóságos szózuhatagként hat, ami mozgalmassá teszi a stílust, és fokozza a megrendülés érzelmeket megmozgató hatását:

Jaj, szívem gyötrelmi, sebeim fájdalmi
Vajjon de mikor szűnnek?
Sűrű könnyhullásim, gyakor sóhajtásim
Naponkint ím mint nőnek,
Bánatim sebembe, elbágyadt szívembe
Újabb nyílakkal lőnek.

(Petrőczy Kata Szidónia: Jaj, szívem gyötrelmi)

Hosszú, terjedelmes és ugyanakkor szerzteágazó és emiatt bonyolult a barokk mondatszerkezet, találó elnevezésével a barokk mondatszövevény. A terjedelmesség nyelvi bőrsége és a sok elágazás nehezíti a megértést:

A murányi dolgokban való Nagyságtok nagy cselekedetihez hasonlót nem sokat esmértek az hajdani esztendők is, melyeknek jóllehet még most dicsíretes emlékezete másképpen is eleven sokaknál; mindazonáltal, mivelhogy nincsen semmi oly nagy emlékezetű cselekedet, az melyet, hallgatásban vévén, meg ne fojtson üdövel az feledékenység; hogy azért azon Nagyságtok örök emlékezett érdemlő cselekedete is, a mostani azont viselő nyelveknek szava elállásával megnémulást vévén, jövendőben az feledékenységtől örökös hallgatás alá ne vettessék /.../

(Gyöngyösi István: a Murányi Vénus ajánlásából)

Sajátos vonása a barokk mondatszerkezetnek az is, hogy a mondatettest nyújtó részletezések concettónak nevezett szellemes, ötletes csattanókkal, leleményes nyelvi fordulatokkal, szójátékokkal szövődnek össze, és így díszítik a stílust:

Nemcsak Hadadig kell az ilyenért menni,
Hanem méltó hadaknak is lenni,
Járást, nemcsak várást, fáradozva tenni,
Víván, nemcsak híván, másoktól elvenni.

(Gyöngyösi István: Porából megéledett Phoenix
avagy Kemény János emlékezete)

A tárgyalt terjedelmességhez, kiterjedtséghez, szerteágazáshoz jól társítható a barokkra oly annyira jellemző, valamennyi művészetben meglevő monumentalitás. Ez leginkább az építészetben feltűnő: a paloták hatalmas méretei, bennük a nagy dísztermek, a falakat elárasztó márványfaragások, aranyozott figurák és freskók sokasága, zsúfoltsága vagy a templomok magas és nagy, aranyozott oltárai, az épületek elé, köré kialakított tágas terek és a paloták tengelyéből szerteágazó hosszú fasorok és itt több helyen is a szökőkutakból a magasba ívelő vízsugár hossza. Ehhez hasonló a rendszerint nagy méretű festményeken a különböző irányú elágazások kavargó mozgásában elhelyezkedő alakok összekapcsolódásai. És ilyen a zenében a hosszú, kígyózó vonalú, több szólamú, szerteágazó témaszakaszokra bomló fúga.

A barokk lényeges sajátosságaival ellenlábasa lett előzményének, a reneszánsznak. Témánk szempontjából a legjelentősebb változás az, hogy a reneszánsz zárt, szilárd mondat- és szövegszerkezetei nyitott, laza szerkezetű lettek, végtelenbe törő formává váltak.

A barokkból kinőtt és vele sokáig párhuzamosan ható rokokóban a barokk sok sajátossága továbbélt, de épp vizsgálatunk tárgyában van egy nagy jelentős változásról, valóságos átcsapásról tanúskodó különbség, az, hogy a barokk monumentalitását és erejét a rokokóban a miniatűr-kultusz váltotta fel, ami többek között a mondatszerkezetekben is érvényesült: a hosszú, terjedelmes, bonyolult mondatformák megrövidültek, könnyebbé váltak, egyszerűek lettek. Hasonló változást figyelhetünk meg a szöveg szintjén. A rokokó mű jellegzetes szövegszerkezete az apró részletekből felépített kép, Csokonai szavaival az "apró, tömött Groupekból álló" képegész, a Tableau és egyáltalán a részletek aprólékos kidolgozottsága.

A barokkot felváltó, vele teljes mértékben ellentétes stílusirányzat a klasszicizmus volt. A mondat- és szövegszerkezet ismét zárt és szilárd lett, amelyre szabályos, arányos felépítettség is jellemző volt.

3. A szecesszió szervező elve a díszítő tendencia. Az ebből adódó stíláriis sajátosságoknak, köztük a szépségnek és a szépség, a művészet vonzásának egyik kifejező, alakító eszköze a díszítő funkciójú indázó mondat-szövegszerkezet.

A feltűnő díszítettség mindent áthat: festményt, grafikát, épületet, kárpitot és bútort, zeneművet és szépírói szöveget. Összművészeti eszközei, a legelterjedtebb díszítő motívumok indázó, hullámozó, tekergő vonalúak, akár növény vagy állat, esetleg ember rajzaként, akár tárgyias, akár elvont ábraként szerepelnek. Gondoljunk például a könyvek címlapjait elárasztó, egészében zsúfoltan ható díszítő grafikákra. Annnyira feltűnő sajátossága az indázás a szecesszióknak, hogy akár erről is el lehetne nevezni, valahogy így: az indázás művészete. Nem véletlen, hogy a szecesszió művészei és teoretikusai távoli elődöket keresve jutnak el egy 18. századi forrásig. És ez Hogarth (1697-1764), híres angol festőművész és rézmetsző, aki esztétikai esszéjében azt állítja, hogy az ideális szépség fogalma a kígyózó vonalban testesül meg (idézi Gombrich 1983: 374).

Az indázó vonalú elemek (pl. lián, csiga, folyondár, tengerhullám, örvénylő fátylak, elnyúlva görbülő női haj) jellegzetes képző- és iparművészeti díszítő motívumok. A szépirodalomban csak témákhoz, jelenetekhez vagy esetleg szójelentésekhez kötve szerepelnek: karikázó göndör fürtök (Babits: Szerelem), az élet hatalmas, ijesztő hullámai (Kafka Margit: A gondolkodók és egyéb elbeszélései, Bp. 1906. 9). De beszélhetünk a mondat- és szövegszerkezetek indázó jellegéről, ami természetesen képző- és iparművészeti analógiák alapján kialakított mesterséges, metaforikus elnevezés.

Az indázó mondat- és szövegszerkezeteknek sokféle típusa lehetséges, de még alig ismerjük őket, megismerésükhöz még további vizsgálatok szükségesek. Valamennyiükben közös vonás lehet az, hogy különböző nagyságú, terjedelmű belső szelvényekre, ívekre tagolódnak. Az ívek között határ van. Egy-egy ilyen határon, mint egy – kúszó, kapaszkodó szárú – növény csomóján egy új elágazás, egy új inda kezdődik. Az indázás különböző formái egyaránt megvannak a mondat-szerkezetekben és a szövegszerkezetekben.

Az egyik típus lényegében egyfajta felsorolás, amelyben a bevezető részt követő ívek belső tagolóadásuk alapján különülnek el, példánkban az egyik ívben egyelemű, a másokban két vagy többelemű egységek, főleg jelzős szerkezetek vannak:

Tarka gomolyban került eléje az elmúlt napja, | ez a hosszú, zaklatott, céltalan nap, | a késő felkelések, a kávéházi órák, | a keserű cigaretták íze, | a robot, a gyors ebéd, a vacsora, | a történések örömtelen sorozata. (Kosztolányi: Telefon)

Egy másik típusra az jellemző, hogy az indázó ívek tagolódásának a határai, a csomói hangsúlyozódnak. Nagyon gyakran ismétlődő szavak indítanak új indákat (ez itt szövegszerkezet):

Csak sírj. Ne szégyeld a könnyeket. Csak zokogj. Sohase láttalak így. Csak szenvedj s érezd át, mit jelent ez a szó. (Kosztolányi: A pap)

Az indázó mondat- és szövegszerkezetek díszítő jellegűek. Elsősorban azért, mert – mint Halász (1977: 48) állítja – az indázás, a hullámszerű dekoratív meglepetésekkel járhat, vagy – mint Sótér (1971: 43-61) véli – a szecesszió írói az indázó szerkezetek hangulatteremtő lehetőségeinek tudatos és rafinált kiaknázására törekedtek. Fontos az is, hogy a sokféle indázó szerkezetből sajátos és mindenképpen díszítő jellegű zeneiség fakad.

Valamennyi indázó szerkezet jelentős újítás volt, a kor életérzéseinek hű kifejezői: vonalai és ritmusai életérzések ábrái, "élethullámok" (Alexander Bernát a vonal esztétikájáról, idézi Pók 1972: 482). Ugyanakkor a Nyugat szépségkultuszának fő alakító eszközei. A Nyugat újításának egy végtelenül egyszerűvé, sőt egyszerűsködővé lett stílust, az elszürkült népiest kellett legyőznie. Az ellenhatás fejlődési törvényéből következően az egyik túlzást (az egyszerűsködést) csakis egy másik túlzással lehetett, kellett legyőznie, és ez volt a Nyugat szépségkultusza a maga nagyfokú díszítő jellegével és benne az indázó vonalak szépségével.

4. A posztmodern irodalom stílusa napjaink stílusa. Benne élünk, vele élünk, épp ezért nehéz jellemezni, fejlődéstörténeti helyét kijelölni. Szervező elve a kötetlenség, korlátolatlanág. Ez magyarázza két egymással összefüggő stílári sajátosságát: a nyitottságot és a szórtságot. Mindkettőnek vannak mondat- és szövegszerkezetbeli megnyilvánulásai.

A nyitottsággal függ össze legfeltűnőbb jegye, a szövegtért tágító intertextualitás, az, hogy gyakori és jellegzetes eljárás a korábbi irodalmi művekből avagy más természetű forrásokból, például dalszövegekből, újságokból, sőt még más nyelvekből való átvétel, ami miatt a posztmodern irodalmat szövegirodalomnak is nevezik. Más szóval jellemzője a

stíluspluralizmus, a multi-kulturalitás vagy Esterházy Péter kifejezésével a "vendégmondatokba való belebonyolódás" (Otthon. Körtkép 1987" 161-162, idézi Szikszainé 1999: 334). Továbbá azt is állíthatjuk, hogy egy-egy irodalmi alkotás emiatt stílustörténeti montáznak is felfogható.

Minderre egy példa: Valaki erősen megfogja a vállamat, dolmányom feszül, hová bülbül szavú rózsák gyermeke? (Esterházy: Ki szavatol a lady biztonságáért? 14). Az idézet második fele jól ismert mondat Arany János balladájában: Bülbül szavú rózsák két mennyei bokra (Szondi két apródja). És jól látható az is, hogy az átvett részlet valójában nyújtja a mondat szerkezetét.

A posztmodern irodalom másik átfogó sajátossága a szórttság: sok az ismétlés, halmozás, részletezés, sajátos benne a megszakítottság, töredezettség, körköröség, mindaz, ami bővíti vagy megbontja a mondat- és szövegszerkezeteket. Ezek közül a leginkább feltűnő a szóismétlés és az ismétlődő szavaknak állandó magyarázása, értelmezése. Emiatt a szerkezet egy végtelen folyamhoz hasonlítható:

Móczár kelet-francia, illetőleg kelet-francia volt, azaz kelet-francia származású kelet-francia emigráns, egy kelet-francia kelet-francia, aki kelet-francia (Esterházy: Ki szavatol a lady biztonságáért? 114).

A szóban forgó sajátosságok alapja a stílusformákat és eljárásokat meghatározó posztmodern mentalitás, egy erőteljes szubjektivitás. Lényege az, hogy a posztmodern írók számára nincsenek formaelvek, előírások, szabályok. Talán ezért is a műalkotást élményartikulációként fogják fel, így a stílus szintén élményfogalomná lett.

A posztmodern új tudat, új szemlélet, új életérzés is. Stílust formáló erejük mindegyik művészetben észrevehető, így például: film (Godard), építészet (Venturi), a free jazz (rögtönzések). De nemcsak a művészetekben, hanem az élet valamennyi területén érvényesül. Például: a reklámidézetekből összerakott kollázsok, a telttalpú lábbeli, színliberalizmus, nagyfokú tarkaság az öltözetben vagy a hajviseletben.

A posztmodern stílus ellentéte az 1920-as évektől kezdve reprezentatív és ma is hatékony, ma is eleven tárgyias-intellektuális stílusnak. Ennek szervező elve a szerkesztettség, megalkotottság, az értelmes renchez való igazodás, a fegyelmezett rendezettség és az igényes kifejezési módra való törekvés, valamint a mindenben érvényesülő objektivitás. A szerkezeti formákra zártság és szilárdság jellemző. Ezzel szemben a posztmodernre – mint megállapítottuk – a

kötetlenség, korlátozatlanág és a mindent átható szubjektivitás jellemző. A szerkezeti forma nyitott lett, amelyben a bővítés, nyújtás, szórtság dominál.

5. Az előadottakból levonható legfőbb következtetés az, hogy a mondat- és szövegszerkezetek irányzati sajátosságok jelentős hordozói. A szóban forgó sajátosságok nagy többsége fellelhető bennük. Jól tájékoztatnak irányzati sajátosságokról, valamint a változások tényleges tartalmáról, és a legáltalánosabb változás-magyarázatról, az ellentétről, illetőleg az így felfogott ellentét magyarázó alkalmasságáról. Végül azért is produktív a mondat- és szövegszerkezetek ilyen szempontú vizsgálata, mert segítségükkel kapcsolatot lehet teremteni más művészetekbeli hasonló jelenségekkel, a bennük felfedhető irányzati sajátosságokkal.

Irodalom

- Bencze Lóránt 1989. A magyar irodalmi, képzőművészeti és zenei stílusirányzatok és kapcsolataik a századelőn a Nyugat tükrében. Fábián Pál és Szathmári István (Szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílusterképeiről*. Budapest, Tankönyvkiadó. 49–55.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer - Egy filozófiai hermeneutika vázlat*. Budapest, Gondolat.
- Gombrich, E.H. 1983. *A művészet története*. Budapest, Gondolat.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- Halász Gábor 1977. *Válogatott írásai*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Halliday, M.A.K.. 1970. Language Structure and Language Function. J. Lyons (Ed.): *New Horizons in Linguistics*. Penguins, Harmondworth. 140–165.
- Halliday, M.A.K. 1971. Linguistic Function and Literary Style. Seymour Chatman (Ed.): *Literary Style: A Symposium*. London and New York, Oxford University Press. 330–368.
- Hasan, Ruqaiya 1978. The Systematic-Functional Model. Wolfgang U. Dressler (Ed.): *Current Trends in Text Linguistics*. Berlin – New York, Walter de Gruyter. 228–246.
- Kristeva, Julia 1968. *Problèmes de la structuration du texte*. La Nouvelle Critique, numéro spécial, Novembre, 54–64.
- Kulcsár Szabó Ernő 1990. *Hermeneutika és irodalomfelfogás*. Kritika 11, 10–13.
- Kulcsár Szabó Ernő 1996. *Beszédmód és horizont - formációk az irodalmi modernségben*. Budapest, Argumentum.
- Miklós Pál 1968. *Az összehasonlító művészet tudomány nehézségei és lehetőségei*. Helikon 3–4, 323–341.

- Petőfi S. János 1991. *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé (Szövegnyelvészet – Szemiotikai textológia). Towards a Semiotic Theory of the Human Communication (Text Linguistics – Semiotic Textology)*. Szeged, Gold Press.
- Schmidt, Siegfried J. 1978. Some Problems of Communicative Text Theories. Wolfgang U. Dressler (ed.): *Current Trends in Text Linguistics*. Walter de Gruyter, Berlin - New York. 47–60.
- Sőtér István 1971. *Az ember és műve – Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*. Budapest, Corvina.
- Szabó Zoltán 1999. *A stílustörténet egy belső összefüggéséről*. MNy. 3, 257–267.
- Szathmári István 1996. A funkcionális stilisztika megalapozása. Szathmári István (Szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris.
- Szili József 1974. *Egyetemes korszakok az irodalomtörténetben*. *Literatura* 1, 5–14

BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT
Téma-réma viszonyok mint hipertextuális összefüggések
Radnóti Miklós *Nem bírta hát ...* című versének
nyelvtani alapú szövegmagyarázata

„A nyelvtan is, a száraz nyelvtan is valamiféle lélekidéző varázslattá válik; a szavak feltámadnak, testet öltenek, a főnév főúri méltósággal jár-ke, a melléknév, a főnév áttetsző ruhája ragyog, mint a lazúrfesték, az ige pedig, a mozgás angyala életbe lendíti a mondatot.”ⁱ A fenti metaforákban megfogalmazott nyelvi jeleket a költeményben, egy adott irodalmi versszöveg struktúrája részeiként tekintjük. Olyan struktúrának, amely többek között vizsgálható, mint a jelek zárt rendszere, mint az alkotóelemek, jelek egymás közötti és a rendszer egészével való kölcsönös összefüggéseinek a hálózata, és/vagy mint a *tematikus progresszió* egyik megnyilvánulása (pl. lineáris, végigfutó témájú, az egy témából levezetett témák ill. többfelé ágazódó rémák progressziójaⁱⁱ). Mindvégig figyelembe véve a vizsgálat során, hogy a szófajok mint nyelvi jelek egy versszövegben mondattá szerveződnek, a mondatok magasabb viszonyrendszerben (pl. hierarchikusan) szöveggé konstruálódnak, és értelmezhetőek szöveggrammatikai és szövegsemantikai szempontból. A kutatás iránya lehet csak az egyik, lehet mind a kettő, sőt az is vezethet eredményre, ha az elsőből indulunk ki, hogy eljussunk a másodikhoz, tehát előbb szöveggrammatikailag vizsgálódunk, majd a teljes szövegmagyarázathoz szemantikai eszközökhöz is folyamodunk.

Egy vers kialakulásában többféle, – mondjuk úgy – felmérhetetlen gazdagságú tényezők játszhatnak szerepet. A valóságnak annyiféle szintézise valósulhat meg, amennyi hathatott az alkotóra. Ezért többirányú a vizsgálódás. A befogadó „nyitott műnek” is felfoghatja a verset, és szubjektumának megfelelően válogathat a megértés szempontjai között: „Minden esemény, minden szó lehetséges viszonyban van az összes többivel; és egy adott szó esetében meghozott szemantikai döntés függvénye, hogyan értjük az összes többit.” (Eco 1998: 84) A lélektan bizonyossága szerint a befogadó egyénisége, műveltsége, pillanatnyi pszichikai állapota, stb. egyaránt befolyásolhatják ebben a folyamatban. A mű és a befogadó között bonyolult viszony alakulhat ki, és az ebben felmerülő kérdések megválaszolására a modern irodalom- és nyelvtudomány számtalan módszerrel kísérletezett. Ezek közül jelen esetben a Prágai Nyelvész Kör és az azt követők megközelítési módszereit tekintjük kiindulási alpnak. A mondat és a szöveg e funkcionális nyelvszemléletben

sajátos viszonyban áll egymással. A nyelvszemlélet módszertani alapja az aktuális vagy funkcionális mondattagolásⁱⁱⁱ, amely a „Prágai Nyelvészeti Kör által használt módszer a megnyilatkozások információtartalmának elemzésére. ... Az irányzat elképzelése szerint a mondatok fő alkotórészeinek hozzájárulása a jelentéshez a kommunikációban betöltött «dinamikus» szerepük függvénye.” (Crystal 1998: 507) Emellett vizsgálódásunkat az is befolyásolja a választott Radnóti-vers értelmezésekor, hogy háttérismeretként képzőművészeti tudásunkat is elő kell vennünk, hiszen akinek az emlékére íródott a költemény, a XX. század egyik igen jelentős festője^{iv}. **A továbbiakban megkíséreljük a költői művek hipertextuális, ill. hipermediális szöveggént való értelmezését ötvözni a funkcionális nyelvszemléletű megközelítéssel.** Konceptciónk lényege az, hogy egyrészt a szövegben előforduló témák mint egy kialakítandó hipertext struktúra csomópontjai funkcionálhatnak; másrészt élve a hipermedia lehetőségeivel, a kialakított hipertext struktúrát prezentációs szinten multimédiás elemekkel, például képekkel egészíthetjük ki, kijelölve azokat a csomópontokat, amelyek a versszöveg és a képi megvalósítás közötti kapcsolatok alapjául szolgálhatnak.

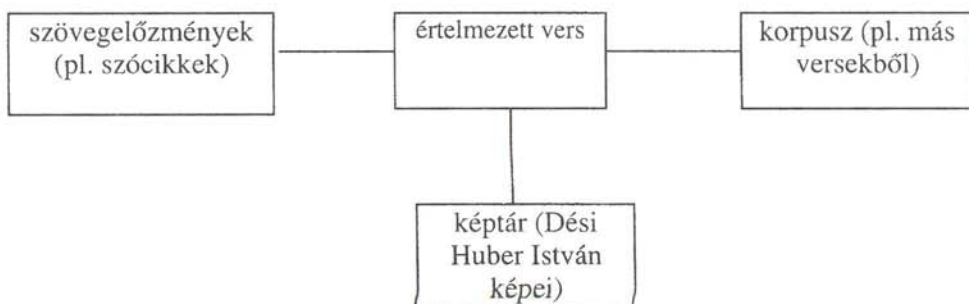
A következőkben Radnóti Miklós: Nem bírta hát... c. költeményét elemezve szeretnénk megmutatni, hogy a szöveget hipertext struktúrának tekintve (pontosabban: egy komplex hipertext struktúra részének) a téma-réma kapcsolatok a hipertext kapcsolatok (linkek) speciális eseteként reprezentálhatóak. Mivel a téma (topic)^v vagy „szemantikai alany” (semantic subject)^{vi} az, ami ismert és amiről szó van egy adott kommunikációs vagy közlési egységben, *a szövegben előforduló témákhoz hozzákapcsolhatjuk a hipertext struktúra azon elemeit, amelyek az ismert információt tartalmazzák.* Vegyük sorra, melyek ezek az elemek:

- Mivel „az aktuális tagolás univerzális sajátossága, hogy konkrét szövegelőzmény vagy beszédhelyzet hatására jön létre” (Szikszainé 1999: 217), a komplex hipertext struktúra szükségképpen kell, hogy tartalmazzon az értelmezett versen kívüli tudást, információkat is, amelyekhez a témák egy része kapcsolódhat. A vers befogadója ezek egy részével szükségképpen rendelkezik (egyéni, individuális tudás), de tipikusan ilyen a szótári vagy enciklopédikus tudás is^{vii} (pl. a lexikonoknak, értelmező szótáraknak az adott témákhoz kapcsolódó szócikkei, stb.), és ide sorolhatóak azok a versszövegben levő, sok esetben rejtett utalások is, amelyek háttérismereteket igényelnek, mivel más szövegek (pl. az adott költő további versei, más versek, a Biblia, stb.) ismerete nélkül aligha érthetőek meg.

- A témák másik része az értelmezett vers belső kapcsolatrendszeréhez tartozik, azaz a szövegben meglevő további témákhoz, vagy rémákhöz^{viii} kapcsolódik. Mivel a kapcsolat alapjául szolgáló szemantikai relációk meglehetősen bonyolultak, *a relációban levő fogalmakból komplex csomópontokat alakíthatunk ki, amelyekhez az adott csomópontoz tartozó témák kapcsolódhatnak.* Itt megjegyeznénk, hogy a rémák elemei az adott csomópontoknak (minthogy az általuk közölt új információ beépül a szövegbe), de esetükben nem vagy nem feltétlenül szükséges *kétirányú* kapcsolat kialakítása, mivel a csomópontokhoz való kapcsolódás alapvető funkciója a témák „lehorgonyzása”, hozzákapcsolása valamilyen szövegelőzményhez.^{ix}
- A rémákat alkotó fogalmak alapvető szerepe új információs tartalom közlése, amely annál gazdagabb, annál „mélyebb”, minél több lehetőség közül választhatunk. Ezért célszerűnek tűnik a kialakított komplex hipertext struktúra kiegészítése olyan szövegekkel - például további versekkel -, amelyek explicit módon megjelenítik, „láthatóvá” teszik az adott vers jobb, teljesebb megértéséhez szükséges háttérismereteket^x. Ezek a szövegek szintén az előző pontban leírt komplex csomópontokon keresztül kapcsolódhatnak az értelmezett vers szövegéhez.

Hipermédia struktúrát kialakítva a fenti komponenseket még ki kell egészítenünk egy „médiatárral” vagy „képtárral”, amely esetünkben Dési Huber István képeit tartalmazza.

Tehát nagy vonalakban a következő struktúrához jutottunk el:

Lássunk egy példát a komplex hipertext struktúra kialakítására. (A hipertext kapcsolatokat grafikusán jelölve.)

DÉSI HUBER István (1895-1944): festő és grafikus. Kezdetben a kubizmus, majd az expresszionizmus hatott stílusára. Kommunista elkötelezettségű művész. (...) ¹¹

RADNÓTI Miklós (1909-1944): költő, Bp.-en született, a szegedi egy.-en szerzett tanári diplomát; irod.-i munkákból és magántanításból élt. (...)

... De megszökött a test,
szived megállt, a festék megmeredt
üres maradt a karton és a vászon,
kezed nem méléz már a lap felett,

árván maradt világod és világunk,
sötéten színes, fölémért s tág világ;
bivaly, ló, munkás, költő sír utánad
s a dési templom és a dési fák.

(Radnóti Miklós: Nem bírta hát...)

A test pihen vermében hallgatag,
rögök nyugalmas sorsát éli lenn,
széteszlik, szomjas gyöker felissza
s zöld lobogással tér újra vissza,

törvény szerint! s oly szörnyü, szörnyü így,
mi egy világ volt, kétfelé kering!
vagy bölcs talán; a holttest tudja itt.
Órizd Uram, a lélek útjait.

(Radnóti Miklós: Ének a halálról. Kosztolányi Dezső temetésén.)

(Dési Huber István képei)

1. ábra

A hipertext linkek explicit ábrázolására a korábban említett komplex csomópontok szolgálnak. Lássunk ezekre is egy példát:

Nem bírta hát tovább a **roncsolt szív s tudó**
a multat és e bomlott éveken
virrasztó gondokat, hitet, csalódást,

...

a dolgozók nehézkes népe **feldobott**, -
csodálatos **roncsát** a szörnyü **tenger**,

(Radnóti Miklós: Nem bírta hát...)

A „tenger” csomópont:

dobáld (a fellegekre)
a dolgozók nehézkes népe **feldobott**, -
csodálatos roncsát a sz
ehézkes népe **feldobott**, - csodálatos **roncsát** a szörnyü
tenger, hú voltál
Nem bírta hát tovább a **roncsolt szív s tudó** a
multat és e b
(reng s üvölt a) **tenger**
(föltámadott a) **tenger**
bott, - csodálatos roncsát a szörnyü **tenger**, hú voltál
hozzá s hozzád az
(népek) **tengere**

Föltámadott a **tenger**,
A népek **tengere**;
Ijesztve eget-földet,
Szilaj hullámokat vet
Rémítő ereje.

...

Tombold ki, te özönvíz,
Tombold ki magadat,
Mutasd mélységes medred,
S **dobáld** a fellegekre
Bőszült tajtékokat;

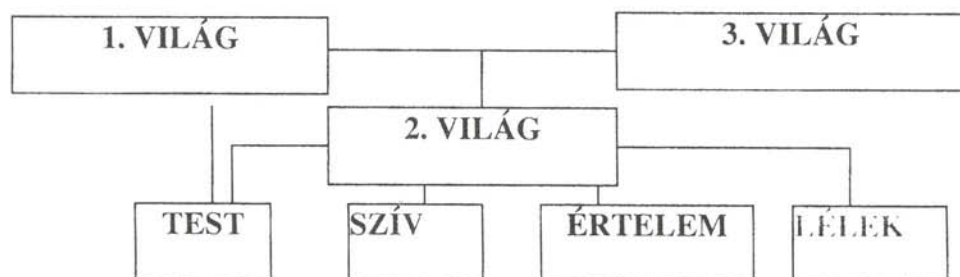
(Petőfi Sándor: Föltámadott a tenger...)

2. ábra

Látható, hogy a komplex csomópontok kialakításakor az értelmezett vers, valamint a hozzá kapcsolható szövegek (pl. más költemények) konkordanciáit vettük alapul. Bár a hipertext struktúra gyakorlati megvalósítása pusztán információ-technológiai kérdésnek tűnhet, az adatok szervezése (például a háttérismeretek kiválasztása, a konkordanciák adott szempontú csoportosítása és a megfelelő linkek létrehozása), valamint a kialakított struktúra használata és a kapott eredmények értelmezése azonban messze túlmutat a megvalósítás technikai kérdésein. A továbbiakban ezt a megállapítást szeretnénk a fenti ábrákon megjelenített információs tartalom kifejtésével igazolni.

Kezdjük először egy triviálisnak tűnő kapcsolat értelmezésével. A *festő – festék* kapcsolat (link; ld. az 1. ábrát) összekapcsolja a Dési Huber Istvárra vonatkozó, enciklopédikus ismereteket (festő és grafikus. Kezdetben a kubizmus, majd az expresszionizmus hatott stílusára...), a költemény első versszakának alábbi soraival: „szived megállt, a festék megmeredt, / üres maradt a karton és a vászon ...” Az ilyen típusú, *enciklopédikus* linkek fontosságát akkor érthetjük meg igazán, ha megpróbáljuk úgy olvasni a vers első versszakát, mintha *nem* tudnánk, hogy Dési Huber István festő volt. Figyeljük meg, hogy a festék szó *téma*, amelynek azonban nincs más előzménye a versben, vagyis nem tudjuk „lehorgonyozni”, azaz már ismert információkhoz kötni, ha nem rendelkezünk a megfelelő, enciklopédikus háttérismeretekkel. (Egyébként látható az is, hogy a *festő – festék* kapcsolat kiterjeszhető *festő – festék - karton - vászon* módon, amely egy komplex csomópont kialakításához vezet.)

A világod (=világ³) – világunk (=világ¹) – világ³ – világ² kapcsolat egy más típusú, *jelentésbővítő* linke mutat példát. A művek, festmények világa (világod, világ³) és a valós világ (világunk, világ¹) szembeállítás explicit módon „benne van” az értelmezett műben, viszont hozzákapcsolva AZ EMBER VILÁG fogalmi metafora^{xii} „világ” fogalmát (világ²: „mi egy világ volt, kétfelé kering!”) kibővül az értelmezett vers jelentéstartalma, és megjelenik a „lélek” fogalma is^{xiii}:

Vizsgáljuk meg, hogyan jelenik meg mindez a Dési Huber István emlékére írt versben:

1. „Nem bírta hát tovább a roncsolt *szív* s *tűdő* ... nem bírta más, csupán az **értelem**, ... De megszökött a **test**, *szived* megállt ...” (test/világ¹ - értelem/világ²)
2. „árván maradt **világod** és **világunk**, ...” (világ³ - világ¹)
3. „figyeld meg jól **világod** ... hordozd **szivedben**. Éld e rossz **világot** ...” (világ¹ - szív/világ²)

Vizsgáljuk meg azt is, hogyan jelenik meg ez a kapcsolatrendszer a Kosztolányi Dezső temetésére írt versben:

4. „A **lélek** oly ijedt és lebbenő ... A **test** pihen vermében hallgatag ... s *zöld lobogással* tér újra vissza, törvény szerint!” (lélek - test - világ¹)
 5. „s oly szörnyü, szörnyü így, mi egy **világ** volt, kétfelé kering!” (világ² = test - lélek)
- „... a **holttest** tudja itt. Őrizd Uram, a **lélek** útjait.” (holttest - lélek)

Látható, hogy míg a Dési Huber István emlékére írt versben a „megfogható”, materiális világ áll a középpontban, mivel minden kapcsolatrendszerben előfordul (1-3), a Kosztolányi Dezső temetése kapcsán írt költeményben a szubjektum „megfoghatatlan” világa (lélek; 4-6) ugyanilyen hangsúlyt kap! Mivel ugyanannak a költőnek, Radnóti Miklósnak kb. hasonló szituációban írt verseiről van szó, ez rámutat a két vers világának, *világnézetének* különbségére. Véletlen? Az, hogy a *lélek* fogalma nem fordul elő az értelmezett versben, aligha az. *Az információ hiánya maga is információ*. Ne feledjük, Dési Huber István „kommunista elkötelezettségű művész” volt, Radnóti Miklós pedig a szavak és a tudatosan felépített költészet mestere.

A jelentésbővítő linkekre láthatunk további példákat a 2. ábrán. „a dolgozók nehézkes népe feldobott, -/ csodálatos roncsát a szörnyü tenger,” írja Radnóti. Három fogalmi metafora szükséges a verssorok megértéséhez:

1. AZ EMBER HAJÓ, ill. HAJÓRONCS (Tóth Árpád)^{xiv}
2. A NÉP TENGER (Petőfi), illetve A DOLGOZÓK NÉPE TENGER (Radnóti)
3. AZ EMBER (FÖLDOBOTT) KŐ (Ady)^{xv}

(A 2. ábrán a 2. metaforával kapcsolatos linkek vannak feltüntetve.) Míg Tóth Árpád sorai a betegség képzetét, addig Petőfi sorai a nyers, ellenállhatatlan, elemi erő végzetes hatását vetítik rá az értelmezett Radnóti versre. Ady sorai

pedig érthetővé teszik a „feldobott” ige értelmét. Valahogy így „fordíthatnánk” tehát Radnóti: a festőt nem fogadta be, kivetette magából (*feldobott*) az a közösség (*dolgozók nehézkes népe, szörnyű tenger*), amihez tartozónak érezte magát, amihez a végsőkig ragaszkodott (nem menekülhet; százszor földobnál, én visszazállnék - Ady). Teste (*csodálatos roncsát*) felörlődött a hite, hűsége (*hitet, hívó, hű*) és meg nem értettsége (*megtanul majd, megtanult*) közötti állandó konfliktusban (*csalódást, kegyetlen*). Talán nem túlzás azt állítani, hogy a fenti metaforák nélkül nem lehet a vers által kifejezett tartalmat megérteni.

Végül – visszatérve az első ábrához – *prezentációs* linkekre láthatunk példákat. A festő képeinek ismerete nélkül nem érthetőek – de legalábbis nem hordoznak tényleges jelentést – az alábbi sorok: „*bivaly, ló, munkás, költő* sír utánad / s a *dési templom* és a *dési fák*.” De ugyanez a helyzet az alábbi sorokkal is: „S ha megtanult, úgy látja majd, ahogy te, / a *külvárost, a tájat, társait; / mindegy, koporsót, korsót* mond a kép, / vagy *tűzfalat, ...*” A linkek tényleges megvalósítására és ezáltal arra a rendkívüli jelentéstoppletre, amit a multimédia ad a pusztán verbális leírással szemben, a 2. mellékletben mutatunk néhány példát.

Bár csak néhány részletét emeltük ki az értelmezett versnek, talán ezekből is felsejlik Radnóti Miklós és Dési Huber István művészetének összefonódása téren és időn keresztül. Költő és festő ilyen mély kapcsolatára számtalan példát találhatunk a magyar és a világirodalomban (pl. Ady – Csontváry Kosztka Tivadar; Juhász Gyula – Gulácsy Lajos; Illyés Gyula – Borsos Miklós; Vas István – Szántó Piroska). A két művészet eltérő kifejezőmódja egyesül az azonos szándékban. Radnóti Miklós költői hitvallásához hasonlóak Dési Huber István sorai, olyan szöveg ez, amelyet kohézióként a grammatikai erőkn kívül összetart a globális egység:

„Hogy jellemezzem azt, amit csinálok? Talán így: a mondanivalók emberi része, úgy az egyéni, mint az általános, mindinkább festői vagy rajz problémává mélyül. Nincsenek programjaim; festek, mert részemre ez az élet legmagasabb, legtisztább formája, de amikor festek, vagy amikor a motívumok, a vizuális tények előtt állok, az egész mindenség, az egész komplikált és félelmetes, varázslatos és döbbenetes élet átrezeg rajtam.” (Mangáné 1982: 14)

Jegyzetek

ⁱ Baudelaire: Az Ember-Isten. Idézi Jacobson 1969: 297.

ⁱⁱ lásd pl. Tolcsvai 1994: 35.

iii Aktuális mondattagolás = a mondat standard szintagmatikus tagolásával szemben a pragmatikai tényezők: a kontextus és/vagy a szituáció függvényében a szórenddel és a hangsúlyozással összefüggő olyan tagolás, amely régi elemre, ismertre és új elemre, ismeretlenre bontja a mondatot (lásd még topic-comment felosztás, téma-réma felosztás). (Szikszainé 1999: 463)

iv Dési Huber István 1895-ben született, 1944. február 5-én halt meg. Küzdelmes élete volt, mivel maga is átélte a szegények szenvedését, szemléletesen is tudta tükrözni rézkarcain, rajrajzain, olajfestményein. A kubizmus volt rá eleinte hatással, majd az expresszionizmus, később megtalálta a csak rá jellemző kifejezésformát. Híres képei, amelyekre a Radnóti-vers is kitér:

- „ bivaly, ló, munkás, költő sír utánad / s a dési templom és a dési fák.”: Erdélyi emlék, 1937 körül (egy bivalyt ábrázol); Kanca csikajával, 1942; Vasmunkás, 1931; Teherhordó, 1941-42; A dési templom, 1942-43; Szamos-parti görbe fák., 1943.
- „úgy látja majd, ahogy te, / a külvárost, a tájat, társait; / mindegy, koporsót, korsót mond a kép, / vagy tűzfalat...”: Budakeszi vöröskémény, 1937; Napraforgó, 1937; Ásós paraszt, 1931-32; Fedics Mihály, 1938; „Régi-régi temető, 1937; Déli pihenő, 1933; Homokbánya, 1937.

v **téma** = az aktuális mondattagolás fogalmaként a mondatnak az ismert eleme, többnyire első része, amely kijelöli a rémában kifejeződő információhoz azt a tartalmat, amiről szó van (ld. még topic). (Szikszainé 1999: 475). **téma** [theme] (*nyel/v*) A mondat első eleme, mely megadja, hogy miről van szó. (Crystal 1998: 541)

vi It is important to realize that the subject-predicate structuring which is relevant from this semantic - or "informatoric" - viewpoint does not necessarily coincide with the syntactic structuring - what functions as a subject from the semantic viewpoint need not be identical with the syntactic subject. ... Thus what we have called semantic subject is actually a basis, an information-anchoring point of departure for an utterance. (Peregrin 1995: 49-50) (Fontos tudatosítani, hogy az az alany-állítmány struktúra, amely ebből a szemantikai - vagy „informatikai” - szempontból tekintve lényeges, nem feltétlenül egyezik meg a szintaktikai struktúrával - ami szemantikai szempontból alanyként funkcionál nem szükségképpen azonos a szintaktikai alannyal. ... Így amit szemantikai alanynak nevezünk, ténylegesen az alapja, a kiindulópontja a közléssel kifejezett tartalomnak, amely ezt a tartalmat a korábbi információkhoz kapcsolja.)

vii a különböző *tudásfajtákat* illetően lásd pl. Andor 1998: 84-85.

viii **réma** = a mondat újdonságot, információt tartalmazó része (ld. még comment; vö. téma) (Szikszainé 1999: 472). **réma** [rheme] (*nyel/v*) A mondat által közölt új információ (vö. téma) (Crystal 1998: 538).

^{ix} A témák ilyen kapcsolódása, illetve ennek hiánya a megértés szempontjából alapvető jelentőséggel bír. (Peregrin 1995: 50) Az idézett példa: „The exhibition was visited by the king.” (A kiállítást meglátogatta a király.) Ha nem tudjuk, milyen kiállításról (téma vagy topic) van szó, nem tudunk mit kezdeni a kijelentéssel. Ha viszont egy ismert kiállítás esetén nem tudjuk, milyen királyról (réma vagy comment) van szó, a kijelentést *megértjük*, de elvetjük pl. egyszerűen hamisnak tekintve.

^x Egy adott vers teljesebb megértéséhez szükséges háttérismeretek összegyűjtése az értelmezési folyamat egyik legizgalmasabb, és egyszersmind legkritikusabb szakasza. Bár ma már rendkívül jól használható adattárak állnak rendelkezésre (például CD-ROM-on, ld. Verstár 1997), a legfontosabbnak mégis az elemzést végző személyek egyéni tudása, irodalmi tájékozottsága tűnik, amit a modern technika nagymértékben segít, de nem helyettesít.

^{xi} A példák az Akadémiai Kislexikonból származnak (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989-1990).

^{xii} ld. például Lakoff 1992, Kövecses 1998.

^{xiii} „A fizikai testek világában élünk, és magunknak is fizikai testünk van. De amikor önökhöz beszélek, nem a testeikhez szólok, hanem az elméikhez. Tehát az *első világ*, a fizikai testek és ezek fizikai és fiziológiai állapotainak világa mellett, amit „1. világnak” fogok nevezni, úgy tűnik, létezik egy *második világ*, a mentális állapotok világa, amit „2. világnak” fogok nevezni. ... egy harmadik világ létezését is elfogadom, amit „3. világnak” fogok nevezni. ... „3. világnak” nagyjából emberi elméink *produktumainak* világát nevezem. Ezek a produktumok néha fizikai tárgyak, mint például a szobrok, a festmények, a rajzok és Michelangelo építményei. Ezek *ténylegesen* fizikai dolgok, de a fizikai dolgok egy igen sajátos típusába tartoznak ... Elméink egyéb produktumai nem pontosan fizikai dolgok.” (Popper 1998: 14-15).

^{xiv} „Én is *hajó* vagyok, de melynek minden ízét / A kínok vasszöge szorítja össze testté, / S melyet a vad hajós őrült utakra visz szét, / Nem hagyva lágy öbölben ringatni búját restté, / Bár fájó szögeit már a léteztűli lét / Titkos mágneshegyének szelíd deleje vonzza: / A néma szirteken békén omolni szét / S nem lenni zord utak hörgő és horzsolt *roncsa*.” (Tóth Árpád: Elégia egy rekettyebokorhoz) (Köszönet *Nagy L. Jánosnak*, aki felhívta a figyelmünket Tóth Árpád és az értelmezett vers kapcsolatára.)

^{xv} „Föl-földobott kő, földedre hullva, / Kicsi országom, újra meg újra / Hazajön a fiad. ... Mindig elvágyik s nem menekülhet, ... És, jaj, hiába, mindenha szándék, / Százszor földobnál, én visszaszállnék, / Százszor is, végül is.” (Ady Endre: A föl-földobott kő)

Irodalom

- Andor József 1998. *A komplex lexikálisjegy-analízis és a mormota esete*. In: Pléh Cs. & Győri M. (szerk.) *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 83-100.
- Collins 1993. *Collins COBUILD English Language Dictionary*. London, HarperCollins Publishers.
- Crystal, D. 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris.
- Eco, Umberto 1998. *Nyitott mű*. Budapest, Európa Kiadó.
- Jakobson, R. 1969. *Hang-Jel-Vers*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kövecses Zoltán 1998. *A metafora a kognitív nyelvészetben*. In: Pléh Cs. & Győri M. (szerk.) *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 50-82.
- Lakoff, G. 1992. *The Contemporary Theory of Metaphor*. In: Ortony, A. (ed.) 1992. *Metaphor and Thought* (2nd edition). Cambridge, Cambridge University Press.
- Peregrin, J. 1995. *Topic, Focus and the Logic of Language*. In: Sprachtheoretische Grundlagen für die Computerlinguistik. (Proceedings of the Göttingen Focus Workshop, 17. DGfS). Heidelberg: IBM Deutschland. 49-57.
- Mangáné Heil Olga 1982. *Dési Huber*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Popper, K. 1998. *Test és elme. Az interakció védelmében*. Budapest, Typotex.
- Sziksainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris K.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. *A szövegek világa*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Verstár 1997. *Verstár. A magyar líra klasszikusai*. (CD-ROM) – Budapest, Arcanum Databases.

